

A. ROSENBERGO OPERATYVINIO ŠTABO VEIKLA LIETUVOJE: ŽYDŲ KULTŪROS VERTYBIŲ GROBIMAS IR NAIKINIMAS (1941–1944)

Arūnas Bubnys

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5. LT-01108 Vilnius, Lietuva

---

ĮVADAS

Holokausto metu žydų tauta buvo naikinama ne tik fiziškai. Naciai bandė sunaikinti arba panaudoti savo tikslams ir žydų kultūros vertybes: menininkų kūriniai, bibliotekas, mokslininkų, filosofų ir žydų rabinų veikalus. Šimtmečius kurtam Europos žydų kultūriniam palikimui buvo padaryti milžiniški ir dažnai neatitaisomi nuostoliai. Viena svarbiausių nacių sukurtų institucijų, kuriai buvo pavesta organizuoti žydų kultūros vertybių registravimą, konfiskavimą ir išvežimą į Trečiąjį reichą, buvo reichsleiterio Alfredo Rosenbergo vadovaujamas operatyvinis štabas okupuotiems kraštams (*Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete*). Šio štabo padalinys nacių okupacijos metu veikė ir Lietuvoje.

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui antihitlerinės koalicijos valstybės ėmė rūpintis išvežtų kultūros vertybių, tarp jų ir žydų, paieška ir sugražinimu į tėvynę arba tikriesiems savininkams. 1960 m. Vokietijos Federacinės Respublikos vyriausybė sumokėjo kompensacijas už meno vertybių nuostolius daugeliui šalių, išskyrus Baltijos valstybes, kurios tuo metu buvo aneksuotos Sovietų Sąjungos¹. Pastaruoju metu pasaulio visuomenės dėmesys žydų kultūriniam palikimui ir kultūros vertybių gražinimui tikriesiems savininkams labai sustiprėjo. Tai liudija tarptautinių konferencijų ir priimamų deklaracijų gausa. Demokratinių Europos valstybių vyriausybės ir visuomenės laiko savo pareiga įamžinti holokausto aukų atminimą ir bent iš dalies atkurti žydų kultūrinį paveldą. Vašingtone 1998 m. lapkričio 30 d. – gruodžio 3 d. vykusio tarptautinė konferencija dėl holokausto vertybių priėmė 11-os punktų dokumentą, pavadintą „Vašingtono konferencijos principai dėl nacių konfiskuotų meno vertybių“. Penktasis „Principų“ punktas skelbė, kad reikia „visomis išgalėmis viešai skelbti apie meno darbus, kurie buvo nacių konfiskuoti ir kurių teisėta nuosavybė neatstatyta, kad atsirastų šių meno

---

¹ Tarptautinis Vilniaus forumas Holokausto aukų vertybių tema, Istorija, www.vilnius-forum.lt, p. 2.

darbų prieškariniai savininkai ar jų paveldėtojai“². Kitas svarbus žingsnis žydų tautos kultūros vertybių sugrąžinimo srityje buvo žengtas 1999 m. lapkričio 19 d., kai Europos Tarybos Parlamentinė Asamblėja priėmė rezoliuciją Nr. 1205 „Dėl išgrobstytos žydų kultūrinės nuosavybės“, kurią inicijavo ir pristatė Lietuvos Respublikos atstovas Emanuelis Zingeris. Rezoliucijos straipsniai skelbė, jog „žydų kultūra yra neatsiejama kultūros paveldo dalis“ ir kad „pagrobtųjų žydų kultūrinių vertybių grąžinimas jų tikriesiems savininkams ar jų paveldėtojams (asmenims, organizacijoms ar valstybėms) būtų svarbus žydų kultūros vietos pačioje Europoje atstatymo žingsnis“³. Rezoliucija taip pat paragino Europos šalis organizuoti konferenciją, kuri svarstyti išgrobstytų žydų kultūros vertybių sugrąžinimo problemas. Lietuvos vyriausybės iniciatyva 2000 m. spalio 3–5 d. Vilniuje buvo surengtas tarptautinis forumas, skirtas holokausto aukų išgrobstytoms kultūros vertybėms. Forumą organizavo Lietuvos vyriausybė kartu su Tarptautine komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams įvertinti bei Europos išskaidytų etninių mažumų institutu. Forume buvo svarstomos teisinės, istorinės, muziejininkystės bei archyvistikos srityse išylančios kultūros vertybių paieškos, identifikavimo bei sugrąžinimo problemos. Forumo uždavinys buvo sudaryti galimybę įvairių pasaulio šalių ekspertams apsvarstyti pasaulinių duomenų bankų bei restitucijos organizacijų veiklą, taip pat tolimesnius darbus ieškant, atpažįstant ir sugrąžinant holokausto aukų pagrobtas kultūros vertybes⁴. Vilniaus forumo dalyvavo apie 40 oficialių valstybinių delegacijų, 17-os nevyriausybinių organizacijų atstovai, svečiai iš užsienio ir Lietuvos. Paskutinėje plenarinėje sesijoje buvo priimta Vilniaus deklaracija, raginanti tęsti Vašingtono konferencijos principų ir Europos Tarybos Parlamentinės Asamblėjos rezoliucijos Nr. 1205 įgyvendinimą⁵. Čia paminėti tarptautiniai forumai ir deklaracijos liudija žydų kultūros paveldo sugrąžinimą kaip svarbų tarptautinės ir nacionalinės politikos objektą. Šioje srityje svarų žodį gali tarti ir istorikai. Rekonstruojant žydų kultūrinio paveldo „išgrobstyta praeitį“ Lietuvoje iki šiol nuveikta pernelyg mažai. Holokaustą tiriantys istorikai daugiausia kreipė dėmesį į žydų persekiojimą ir žudymą: masines žudynes didžiuosiuose Lietuvos miestuose ir provincijoje, getų steigimą ir likvidavimą, genocidą vykdžiusių okupacinių ir kolaboracinių struktūrų veiklą, žydų antinacinį pasipriešinimą. Žydų kultūros vertybių naikinimo ir grobimo tema Lietuvoje iki šiol parašyti vos keli straipsniai. Pirmas rimtas bandymas įvertinti Lietuvos žydų kultūros nuostolius ir A. Rosenbergo štabo veiklą buvo padarytas tik 1993 m. tarptautinėje konferencijoje, skirtoje Vilniaus geto sunaikinimo 50-mečiui. Konferencijos metu Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus direktorius Emanuelis Zingeris perskaitė pranešimą „Lietuvos žydų kultūros ver-

² *International Vilnius Forum on Holocaust – Era looted Cultural Assets*, October 3–5, Proceedings, ed. R. Račinskas, V., 2000, 2001, p. 411.

³ *International Vilnius Forum...*, p. 413–415.

⁴ Tarptautinis Vilniaus forumas holokausto aukų išgrobstytų kultūros vertybių tema, Forumo tikslai, www.vilniusforum.lt, p. 1.

⁵ *International Vilnius Forum...*, p. 416–417.

tybės: tragiški praradimai ir realios susigrąžinimo viltys⁶, kuriame paminėjo svarbiausius žydų kultūros vertybių naikinimo faktus Vilniuje ir Kaune, atskleidė A. Rosenbergo štabo pareigūnų požiūrį į žydų kultūros vertybes, taip pat lietuvių ir žydų inteligentų pastangas gelbėti vertingas knygas bei rankraščius. E. Zingerio teigimu, vien tik Vilniuje Rosenbergo štabo pareigūnai sunaikino apie 80 tūkst. ir išvežė į Vokietiją apie 20 tūkst. knygų⁷.

Svarbių nagrinėjamai temai faktų randame istoriko Romualdo Samavičiaus straipsniuose⁸. Vis dėlto pirmajame R. Samavičiaus straipsnyje daugiau dėmesio skiriama žydų kultūros nuostoliams valdant sovietams, tuo tarpu antrajame apie nacių padarytus nuostolius žydų muziejams informacijos nėra daug. Naujų faktų apie žydų kultūros vertybių naikinimą ir grobstymą straipsnyje apie žydų turto likimą pateikė istorikas V. Brandišauskas⁹.

Reikia pastebėti, jog ir pasaulinės literatūros apie Rosenbergo štabo veiklą nėra daug. Bene vienintelė monografija, nagrinėjanti Rosenbergo štabo veiklą europiniu mastu, yra olandų istoriko Peterio M. Manasse knyga „Pagrobtai archyvai ir bibliotekos“¹⁰, kurios nedideliame poskyryje aptariama štabo veikla Sovietų Sąjungoje ir Baltijos šalyse. Deja, knygos autorius nepasinaudojo buvusios Sovietų Sąjungos respublikų archyviniais dokumentais, dėl to Rosenbergo štabo veikla Baltijos šalyse, ypač Lietuvoje, išnagrinėta gana paviršutiniškai.

Nagrinėjamai temai yra svarbus Maskvos universiteto istorijos fakulteto šaltinių serijos leidinys apie Rosenbergo štabo veiklą okupuotose Rusijos, Ukrainos ir Baltarusijos srityse 1941–1942 metais¹¹. Šiame leidinyje skelbiama po karo į sovietų rankas pakliuvusi Rosenbergo štabo kultūros objektų kartoteka. Leidinio vertę dar labiau sustiprina kvalifikuotas įvadinis straipsnis ir komentarai.

Rosenbergo štabo veiklą Rytų Europos šalyse tyrinėjantiems istorikams labai svarbus yra Ukrainos archyvistės T. M. Sebtos straipsnis apie Rosenbergo štabo dokumentus, saugomus Kijevo centriniame valstybiniame aukščiausių valdžios ir valdymo organų archyve¹². Straipsnio autorė ne tik apžvelgė šiame archyve saugomus trofėjinius dokumentus, bet ir gana išsamiai išnagrinėjo Rosenbergo štabo struktūrą, uždavinius ir veiklą okupuotose Sovietų Sąjungos srityse.

⁶ E. Zingeris, Lietuvos žydų kultūros vertybės: tragiški praradimai ir realios susigrąžinimo viltys, *Atminties dienos: Tarptautinė konferencija, skirta Vilniaus geto sunaikinimo 50-mečiui*, V., 1995, p. 259–268.

⁷ Ibid.

⁸ R. Samavičius, Žydų kultūros netektys okupacijų metais, *Voruta*, 1997, Nr. 14; R. Samavičius, Muziejų likimai sovietų ir nacių okupacijos metais (1940–1944), *Darbai (Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo institutas)*, 1996, Nr. 1, p. 42–48.

⁹ V. Brandišauskas, Lietuvos žydų turto likimas Antrojo pasaulinio karo metais, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. 1(15), p. 86–107.

¹⁰ P. M. Manasse, *Verschleppte Archive und Bibliotheken: Die Tätigkeiten des Einsatzstabes Rosenberg während des Zweiten Weltkrieges*, St. Ingbert, 1997.

¹¹ *Картотека „Z“ Оперативного штаба „Рейхсляйтер Розенберг“: Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии 1941–1942*, изд. подготовлено М. А. Бойцовым и Т. А. Васильевой, Москва, 1998, 352 с.

¹² Т. М. Себта, Кийівська частина матеріалів Айнзацштабу Рейхсляйтера Розенберга, *Архіви України*, 1997, Номер 1–6, с. 53–73.

Tarp kitų nagrinėjami temai naudingų darbų verta paminėti tarptautinio Vilniaus forumo, skirto holokausto aukų išgrobstytoms kultūros vertybėms, medžiagą¹³, R. Kostanian-Danzig¹⁴, L. C. Dawidowicz¹⁵ knygas bei S. Jegelevičiaus¹⁶ straipsnį. Visuose juose yra svarbių nagrinėjami temai faktų, tačiau pastarieji darbai yra kitomis temomis, todėl apie Rosenbergo štabo veiklą Lietuvoje užsimenama tik fragmentiškai ir epizodiškai. Istoriografinė nagrinėjamos temos apžvalga leidžia daryti išvadą, jog Rosenbergo štabo veikla Lietuvoje grobstant ir naikinant žydų kultūros vertybes nėra nuodugnai ir sistemingai ištirta. Svarbiausias daugelio paminėtų darbų trūkumas – nepakankamas Lietuvoje esančių archyvinių dokumentų ištyrimas ir panaudojimas.

Rosenbergo štabo veiklos tyrimui labai svarbūs įvykių liudininkų – žytaus kalbininko Chackelio Lemcheno ir poeto Abraomo Suckeverio – prisiminimai¹⁷. Abu jie gana ilgą laiką buvo Rosenbergo štabo pareigūnų dispozicijoje ir privalejo rūšiuoti nacių konfiskuotas žydiškas knygas. Ch. Lemchenas ir A. Suckeveris apibūdino Rosenbergo štabo veiklą, pateikdami spalvingas kai kurių štabo pareigūnų charakteristikas, žydų kultūros vertybių naikinimo ir gelbėjimo faktus.

Vertingų nagrinėjami temai faktų randame buvusių Vilniaus geto kalinių H. Kruko ir Z. Kalmanovičiaus dienoraščiuose¹⁸. Ypač daug apie Rosenbergo štabo veiklą Vilniuje rašė Vilniaus geto bibliotekos vedėjas H. Krukas.

Nors didžiausi Rosenbergo štabo dokumentų komplektai yra saugomi Kijevo, Maskvos, Paryžiaus, Vašingtono, Niujorko ir Berlyno archyvuose, tačiau ir Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA) išlikęs A. Rosenbergo štabo Lietuvos darbo grupės fondas (f. R-633), kuriame saugoma 30 bylų, suteikia istorikams galimybę iš dalies rekonstruoti štabo veiklą Lietuvoje. Suprantama, jog tai yra tik nedidelė dalis Lietuvos darbo grupės dokumentų. Yra žinoma, jog Rosenbergo štabo darbo grupės apie savo veiklą rašydavo savaitines ir mėnesines ataskaitas štabo vyriausiajai valdybai Berlyne. Deja, šios rūšies dokumentų LCVA nėra. Čia taip pat nėra tokių svarbių nagrinėjami temai dokumentų kaip štabo darbuotojų sudaryti knygų inventoriniai sąrašai bei į Vokietiją išsiųstų knygų sąrašai. Yra vilties, jog tokie dokumentai galbūt išliko užsienio šalių archyvuose (ypač Kijevo ir Maskvos). Tačiau ir LCVA saugomi dokumentai leidžia tyrinėtojams susidaryti vaizdą apie Rosenbergo štabo veiklą Lietuvoje, uždavinius bei atliktus darbus. Vertingiausiais fondo dokumentais laikyčiau štabo ekspertų pil-

¹³ International Vilnius Forum on Holocaust...

¹⁴ R. Kostanian-Danzig, *Spiritual Resistance in the Vilna Ghetto*, V., 2002.

¹⁵ L. C. Dawidowicz, *Iš tos vietos ir laiko: Atsiminimai 1938–1947*, V., 2003.

¹⁶ S. Jegelevičius, Istorijos sukuriuose (Lietuvos archyvai 1940–1945), *Lietuvos archyvai*, 1990, Nr. 2, p. 3–17.

¹⁷ Ch. Lemchenas, Rozenbergo štabas Kaune: Atsiminimai, *Vilniaus žydų muziejus. Almanachas*, V., 2001, p. 124–130; A. Суцкевер, Виленское гетто, *Черная книга*, под ред. В. Гроссмана и И. Эренбурга, Вильнюс, с. 235–237.

¹⁸ H. Kruk, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939–1944*, New Haven and London, 2002.; Z. Kalmanovitch, *A Diary of the Nazi Ghetto in Vilna*, *YIVO Annual of Jewish Social Science*, New York, 1953, vol. 8, p. 9–81.

dytas kultūros, religinių ir kitų objektų įskaitos korteles. Pagal Centrinės vadovybės instrukcijas štabo darbuotojai privalėjo kiekvienam apžiūretam objektui užpildyti du įskaitos kortelės egzempliorius. Vienas egzempliorius buvo siunčiamas štabo valdybai Berlyne, antras likdavo pačioje darbo grupėje¹⁹. 1942 m. Rosenbergo štabo ekspertai Vilniuje vykdė sinagogų ir kitų žydiškų įstaigų inventorizaciją. Jie apžiūrėjo daugiau kaip šimtą Vilniaus sinagogų ir trumpai įvertino tuometinę jų būklę. Kiekvienoje kortelėje buvo nurodomas objekto pavadinimas ir adresas, apžiūrėjimo data, objekte rasta medžiaga (pvz., knygos, kulto reikmenys, baldai) ir jos būklė, taip pat objektą apžiūrėjusio štabo pareigūno pavardė. Šios įskaitos kortelės yra labai svarbus Rosenbergo štabo veiklos Vilniuje dokumentas. Štabo ekspertai taip pat rašė referatus apie Lietuvoje gyvenančias etnines grupes (žydus, totorius, karaimus), jų kultūrinės įstaigas ir organizacijas. Dalis tokių referatų (pvz., apie žydų mokslo institutą (JIVO), M. Strašūno biblioteką, Lietuvos žydų demografinę raidą ir kt.) išliko ir dabar yra saugomi LCVA. Nagrinėjami temai taip pat svarbūs Trečiojo reicho vadovybės norminiai dokumentai, reguliuojantys Rosenbergo štabo padalinių veiklą okupuotose šalyse (pvz., A. Rosenbergo 1941 m. rugpjūčio 20 d. įsakymas). Dokumentų apie žydų kultūros vertybių konfiskavimą galima rasti ir kituose LCVA fonduose (f. R-614, f. R-615, f. R-1099, f. R-1421). Tai – apygardos komisarų nurodymai konfiskuoti žydų kultūros vertybes, pašalinti iš bibliotekų žydiškas knygas, užantspauduoti sinagogas, knygynus, bibliotekas ir rabinų butus, be to, Kauno ir Vilniaus apygardų komisarų pranešimai apie žydų kultūros vertybių konfiskavimo akciją 1941 m. rudenį. Svarbių dokumentų apie Rosenbergo štabo veiklą ir žydų kultūros vertybių likimą išliko ir Lietuvos mokslų akademijos centrinės bibliotekos rankraščių skyriuje (toliau – LMAB RS): tai Rosenbergo štabo pareigūnų ir Lietuvos mokslininkų pasitarimų protokolai, Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto 1941 m. nurodymai dėl žydų kultūros įstaigų, A. Suckeverio 1944 m. rugsėjo 5 d. raštas apie nacių sunaikintas Vilniaus bibliotekas (f. 165, f. 159). Kiti straipsnyje panaudoti archyviniai šaltiniai ir literatūra atsispindi nuorodose.

Šio straipsnio tikslas yra išnagrinėti Rosenbergo štabo veiklą Lietuvoje konfiskuojant, naikinant ir išvežant į Vokietiją žydų kultūros vertybes. Didžiausias dėmesys buvo skiriamas Lietuvos žydų bibliotekų likimui. Straipsnio autorius mėgins atskleisti svarbiausius Lietuvos žydų kultūros įstaigų ir vertybių naikinimo faktus, į Vokietiją išvežtų knygų likimą, pateikti orientacinę nuostolių statistiką bei ryškiausius kultūros vertybių gelbėjimo faktus. Straipsnio autoriui taip pat rūpi tarptautinių forumų nuostatos ir deklaracijos žydų kultūros vertybių tema.

ROSENBERGO OPERATYVINIO ŠTABO STRUKTŪRA IR UŽDAVINIAI

Alfredas Rosenbergas (1893–1946) gimė Taline. Pirmojo pasaulinio karo metais Maskvoje studijavo architektūrą, bolševikams užėmus valdžią Rusijoje, su grupe

¹⁹ *Картоотека „Z“ Оперативного штаба „Рейхсляйтер Розенберг“: Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии 1941–1942*, с. 26.

Baltijos vokiečių pasitraukė į Paryžių. A. Rosenbergo pasaulėžiūros formavimuisi didelę įtaką padarė anglų filosofas Houstonas Stewartas Chamberlainas (1855–1927) bei prancūzų poeto ir diplomato Josepho Arthuro de Gobineau (1816–1882) rasistinės, nacionalistinės ir antisemitinės idėjos. A. Rosenbergas taip pat buvo bolševizmo ir komunizmo priešas²⁰.

Po Pirmojo pasaulinio karo A. Rosenbergas apsigyveno Miunchene ir netrukus įstojo į nacionalsocialistų partiją (NSDAP). 1923 m. jis buvo paskirtas NSDAP laikraščio „Völkischer Beobachter“ vyriausiuoju redaktoriumi. 1930 m. išleista A. Rosenbergo knyga „20-ojo amžiaus mitas“ („Der Mythos des 20. Jahrhunderts“), kurioje jis aukštino arijų (nordinės) rasės pasaulinę misiją ir aiškino tariamą žydų rasės pavojų arijų civilizacijai ir kultūrai. A. Hitleriui 1933 m. tapus Vokietijos kancleriu, A. Rosenbergas buvo paskirtas fiurerio (A. Hitlerio) įgaliotiniu NSDAP narių pasaulėžiūriniam mokymui ir auklėjimui, t. y. vyriausiuoju nacių partijos ideologu²¹. Vokietijai užėmus dideles Sovietų Sąjungos sritis, A. Rosenbergas 1941 m. liepos 16 d. A. Hitlerio buvo paskirtas reicho ministru okupuotiems Rytų kraštams (*Reichsminister für die besetzten Ostgebieten*).

A. Rosenbergas, kaip vyriausiasis nacių ideologas, siekė moksliskai pagrįsti nacionalsocializmo ideologiją ir paversti ją absoliučiai viešpataujančia vokiečių tautos pasaulėžiūra, savotiška religija, kurios svarbiausiais elementais būtų buvę tikėjimas rase, vokiečių tautos dievinimas ir ištikimybė vadui (A. Hitleriui)²². Ideologiniam nacių partijos narių švietimui A. Rosenbergas planavo sukurti gremėzdiską aparatą. Partinio švietimo koordinuojančias funkcijas numatyta perduoti NSDAP Aukštosios mokyklos (ši mokykla taip ir nebuvo iki galo suformuota) centrinei bibliotekai. Vienas svarbiausių Rosenbergo rūpesčių buvo „moksliskai“ įrodyti žydų rasės kenksmingumą (*Verdorbenheit*) ir surasti „žydų klausimo“ galutinį sprendimą. „Žydų klausimo“ tyrimui planuota įsteigti specialų institutą ir biblioteką; pastarojoje ketinta kaupti pasaulietinę ir religinę žydų literatūrą, surastą Vokietijos okupuotose Europos šalyse. Judaika ir masonų literatūra turėjo būti kaupiama Frankfurte prie Maino. Šiame mieste įsikūrė Žydų klausimo tiriamasis institutas (*Institut zur Erforschung der Judenfrage*) ir žydų klausimo tyrimo biblioteka (*Bibliothek zur Erforschung der Judenfrage*). Žydų, masonų, komunistų ir kitų Trečiojo reicho priešų kultūros ir meno vertybių paieškai ir konfiskavimui buvo steigiami specialūs reichsleiterio (Reicho vadovo) A. Rosenbergo operatyviniai štabai (*Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*).

Pirmasis A. Rosenbergo operatyvinis štabas buvo įsteigtas 1940 m. liepos 17 d. Jis turėjo veikti vokiečių okupuotoje Olandijoje, Belgijoje ir Šiaurinėje Prancūzijoje. Štabo užduotis – kovoti su NSDAP pasaulėžiūros priešais, konfiskuoti ir išvežti į Vokietiją knygas, archyvus ir rankraščius, reikalingus A. Rosenbergo vadovaujamų institucijų darbui²³.

²⁰ P. M. Manasse, op. cit., S. 13–15.

²¹ Ibid, S. 16–19.

²² Ibid., S. 18.

²³ *Картоотека „Z“ Оперативного штаба „Рейхсляйтер Розенберг“: Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии 1941–1942*, с. 13.

Vokietijai okupuojant vis daugiau Europos valstybių, steigėsi nauji A. Rosenbergui pavaldūs operatyviniai štabai. Ilgainiui nusistovėjo centralizuota Rosenbergo operatyvinio štabo struktūra. Štabo valdybai (*Stabsführung des ERR*), rezidavusiai Berlyne, Bismarko gatvėje, nuo 1941 m. balandžio 1 d. vadovavo štabsführeris Gerhardas Utikalas. Valdybą sudarė trys pagrindiniai skyriai: 1) organizacinis (*Hauptabteilung I „Organisation“*), atlikęs kanceliarijos funkcijas; 2) operatyvinis (*Hauptabteilung II „Einsatz“*), rūpinęsis kultūros objektų paieška ir kontrole okupuotose šalyse; 3) ypatingų užduočių skyrius (*Hauptabteilung III „Sonderaufgaben“*), atsakingas už žydų kultūrinį palikimą ir dailės objektus²⁴.

Praktinį darbą okupuotuose kraštuose turėjo vykdyti štabo valdybai pavaldžios Pagrindinės darbo grupės (*Hauptarbeitsgruppen*). 1944 m. veikė net septynios tokios grupės, apėmusios beveik visą Europą. Pagrindinė „Ostlando“ darbo grupė (*Hauptarbeitsgruppe Ostland*) veikė okupuotose Baltijos šalyse, Baltarusijoje ir Šiaurės Rusijoje. Jos vadovybė įsikūrė Rygoje (grupė buvo įsteigta 1941 m. rugpjūčio 20 d.). Pagrindinę „Ostlando“ darbo grupę sudarė keturios darbo grupės: Lietuvos (*Arbeitsgruppe Litauen*, centras Vilniuje), Latvijos, Estijos ir Baltarusijos²⁵. Visi nacistų partijos, valstybės ir vermachto padaliniai Reicho maršalo Hermannio Göringo 1941 m. gegužės 1 d. potvarkiu buvo įpareigoti visokeriopai remti Rosenbergo štabo darbo grupių veiklą okupuotose srityse²⁶.

Rosenbergo štabo uždaviniai okupuotose Sovietų Sąjungos srityse buvo suformuluoti 1941 m. rugpjūčio 20-osios ir spalio 3-iosios A. Rosenbergo potvarkiais ir A. Hitlerio 1942 m. kovo 1 d. įsaku. 1941 m. rugpjūčio 20 d. A. Rosenbergas pavedė Ostlando reicho komisarui Hinrichui Lohse'ei perimti ir konfiskuoti (*sicherstellen*) tyrimams reikalingas nacizmo priešų kultūrinės vertybes, kurias vėliau turėjo ištirti ir įvertinti Rosenbergo štabo pareigūnai. Jie taip pat turėjo nuspręsti, kas bus palikta vietoje, o kas išsiųsta tolesniems tyrimams ir saugojimui į Vokietiją. H. Lohse'ei taip pat buvo pavesta supažindinti su šiuo potvarkiu jam pavaldžius generalinius ir apygardų komisarus²⁷. 1942 m. kovo 1 d. Hitlerio įsaku Rosenbergo štabui buvo suteikta teisė konfiskuoti bet kurios rūšies nacizmo priešų bibliotekas, archyvus ir kitas kultūros įstaigas okupuotuose kraštuose, o jų turtus panaudoti NSDAP ideologiniams uždaviniams spręsti (propagandai) bei moksliniams tyrimams²⁸.

Tiksli Rosenbergo štabo darbo grupės Lietuvoje veiklos pradžia nėra žinoma, tačiau ji negalėjo pradėti savo darbą anksčiau kaip 1941 m. rudenį („Ostlando“ darbo grupė buvo įsteigta 1941 m. rugpjūčio 20 d.). Tikėtina, kad ERR Lietuvos darbo grupė Vilniuje pradėjo dirbti 1942 m. sausį. Tačiau dar iki atvykstant ERR

²⁴ Т. М. Себта, Кийівська частина матеріалів Айнзацштабу Рейхсляйтера Розенберга, *ibid.*, с. 54–55.

²⁵ *Ibid.*, с. 55.

²⁶ *Картоотека „Z“ Оперативного штаба „Рейхсляйтер Розенберг“: Цінности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии 1941–1942*, с. 14.

²⁷ Reicho ministro A. Rosenbergo 1941 m. rugpjūčio 20 d. raštas Ostlando reicho komisarui H. Lohse'ei, *LCVA*, f. R-614, ap. 1, b. 38, l. 38.

²⁸ 1942 m. kovo 1 d. A. Hitlerio įsako nuorašas, *LCVA*, f. R-626, ap. 1, b. 210, l. 152.

pareigūnams žydų kultūrinis paveldas domino kitas okupacinės valdžios institucijas, pirmiausia vokiečių saugumo policiją ir SD.

ŽYDŲ KULTŪROS PAVELDO NAIKINIMAS IKI ATVYKSTANT ROSENBERGO ŠTABO DARBO GRUPEI

Žydų kultūros paveldo nusavinimas ir naikinimas prasidėjo pirmomis nacių okupacijos dienomis. Jau 1941 m. birželio 26 d. Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto (toliau – VMSPK) pirmininkas pranešė jam pavaldžiam vidaus reikalų valdytojui Kostui Kalendrai pasiruošti „perimti žydų daiktus“ šioms įstaigoms: Mokslų akademijai – visas bibliotekas, Meno muziejui – meno vertybes, lombardui – saugojimui įvairias brangenybes, Meno reikalų valdybai – muzikos instrumentus, Sveikatos reikalų skyriui – gydytojų kabinetus²⁹.

Tačiau vietinės valdžios įstaigos neturėjo realios galios disponuoti žydų kultūros ir meno vertybėmis. Kol Lietuvoje nebuvo įvestas vokiečių civilinis okupacinis valdymas, šio klausimo sprendimas faktiškai nepajudėjo. 1941 m. liepos 26 d. VMSPK pranešė Meno muziejui, Meno reikalų valdybai ir Mokslų akademijai „esant reikalui perimti visas žydams priklausančias meno vertybes“, „muzikos instrumentus“, „bibliotekas“³⁰. Raštuose žodžiai „esant reikalui“ liudija, kad minėtų žydų vertybių tikrasis šeimininkas dar buvo nežinomas.

1941 m. liepos 3 d. Lietuvos mokslų akademijos komisija užantspaudavo Š. Ansio istorijos-etnografijos muziejų, o jo turtą perėmė vokiečių saugumo tarnyba (SD). Dalis vertingų pergamentų buvo išgrobstyta³¹. Jau 1941 m. liepą Vilniaus bibliotekų fondais domėjosi vermachto Baltijos propagandos būrio Nr. 3 pareigūnai (*Propaganda-Staffel Baltikum III*). Dalis šio būrio pareigūnų atrinktų „marksistinės žydiškos“ kilmės knygų 1941 m. liepos pabaigoje buvo nugabenta į vokiečių knygyno rūsius³². 1941 m. liepą į Vilnių atvyko Himlerio patarėjas Gothartas. Jo įsakymu 1941 m. rugpjūčio 1 d. buvo suimtas žymus filologas N. Priluckis ir rašytojas E. I. Goldšmitas; abu įkalinti gestapo rūsiuose. Kiekvieną dieną juos veždavo į M. Strašūno biblioteką registruoti inkunabulus ir vertingesnes hebrajų kalba parašytas knygas. Atlikę šį darbą darbą N. Priluckis ir E. I. Goldšmitas buvo nužudyti³³. Tikriausiai jau 1941 m. vasarą, dar iki atvykstant Rosenbergo štabo pareigūnams, Lietuvos bibliotekų revizija ir valymas nuo naciams kenksmingos literatūros vyko visu greičiu. Antai Vilniuje iki nacių okupacijos veikė dvi žydų leidyklos (TOMOR ir Kleckino). Abi buvo perduotos Valstybinės leidyklos Vilniaus skyriui. Jose rastos knygos buvo katalogizuojamos, po 30 kiekvienos knygos egzempliorių buvo pakuojama ir ruošiami išsiųsti į Berlyną. Darbas buvo atliekamas vokiečių policijos įstaigų pavedimu³⁴. Didelių nuostolių Vilniaus žydų kultūros įstaigos patyrė 1941 m. rugpjūčio pabaigoje. Pirmuosius nuostolius apskaičiavo Rosenbergo štabui pavaldi žydų darbininkų grupė 1942 m. birželio mėnesį. Žydų mokslo instituto (JIVO) pastatą Vilniuje (Vivulskio g. 18) 1941 m.

²⁹ VMSPK pirmininko 1941 m. birželio 26 d. raštas, *MAB RS*, F165–890/1, l. 11.

³⁰ VMSPK 1941 m. liepos 26 d. raštai Meno muziejui, Meno reikalų valdybai, Mokslų akademijai, *MAB RS*, F165–888/3, l. 7; *ibid.*, F165–888/4, l. 12; *ibid.*, F165–888/5, l. 7.

vasarą užėmė vokiečių kariuomenės dalinys. 1941 m. liepos 31 d. pas LMA ūkio vedėją atvykę vokiečių SD valdininkai paėmė įstaigos raktus ir pastatą „kaip žydams priklausantį turtą“. LMA pirmininkas prof. M. Biržiška bandė gelbėti padėtį, įteikdamas raštą VMSP komitetui. M. Biržiška aiškino, kad nėra jokio juridinio pagrindo naikinti JIVO ir Š. Anskio muziejų priklausomybę LMA, nes jie iki tol teisėtai buvo LMA valdomi. Profesorius prašė komiteto tarpininkavimo vokiečių įstaigose, kad minėtų muziejų turtas būtų paliktas LMA ir kad būtų leista jį saugoti bei prižiūrėti įstatymų numatyta tvarka³⁵. Deja, prof. M. Biržiškos pastangos buvo bevaisės – minėti žydų muziejai liko vokiečių įstaigų žinioje. 1941 m. rugpjūčio pabaigoje vokiečių kariškiai iš Strašūno bibliotekos (Žydų g. 6) pirmojo aukšto išvežė daug knygų, tarp jų 5 inkunabulus ir kitus retus leidinius. 1941 m. rudenį ir žiemą dar daugiau knygų buvo sunaikinta ir pavogta, tačiau 1942 m. vasario mėnesį Strašūno bibliotekoje dar buvo likę retų ir vertingų leidinių³⁶.

1941 m. rugpjūčio pabaigoje vokiečių kareiviai užėmė JIVO pastatą. Tuomet iš JIVO dingę beveik visos spaudos archyvas (apie 12 tūkstančių laikraščių ir žurnalų metinių rinkinių jidiš ir hebrajų kalbomis), dalis bibliotekos knygų bei rankraščių. Dalis instituto medžiagos buvo sunaikinta vietoje, be to, buvo pagrobta paveikslų. Kai žydų darbo grupė 1942 m. vasario mėnesį pradėjo tvarkyti JIVO kolekcijas, instituto patalpoje tyrojo visiškas chaosas: knygos, laikraščiai, paveikslai, žemėlapiai buvo susimaišę su baldų liekanomis ir gulėjo bendrose krūvose³⁷.

Tai, kad žydų bibliotekos pradėtos naikinti ir plėšti jau 1941-ųjų vasarą, patvirtina ir generalinio komisaro Adriano Theodoro von Rentelno 1941 m. rugsėjo 24 d. raštas Karaliaučiaus universiteto bibliotekai, kuriame jis pranešė, kad Kauno ir Vilniaus bibliotekos jau patikrintos, o politiškai ir ideologiškai kenksminga literatūra konfiskuota³⁸.

1941 m. rugsėjo 22 d. Ostlando reicho komisaras H. Lohse pranešė Lietuvos generaliniam komisarui Rentelnui, kad Ostlando reicho komisariate nuo 1941 m. rugsėjo 1 d. pradėjo veikti Rosenbergo štabo (ERR) padalinys, vadovaujamas vyresniojo vyriausybės tarėjo (*Oberregierungsrat*) Griessdorfo. H. Loshe įsakė A. Rentelnui nedelsiant konfiskuoti ir užantspauduoti visas sinagogas, žydų bend-

³¹ R. Samavičius, Žydų kultūros netektys okupacijų metais, *ibid.*

³² Baltijos propagandos būrio Nr. 3 vado 1941 m. spalio 10 d. raštas Vilniaus miesto apygardos komisarui, *LCVA*, f. R-614, ap. 1, b. 38, l. 14.

³³ E. Zingeris, Lietuvos žydų kultūros vertybės: tragiški praradimai ir realios susigrąžinimo viltys, *ibid.*, p. 259.

³⁴ *LCVA*, f. R-614, ap. 1, b. 38, l. 15.

³⁵ LMA pirmininko prof. M. Biržiškos 1941 m. rugpjūčio 2 d. raštas VMSPK, *MAB RS*, F165–888/5, l. 12.

³⁶ Rosenbergo štabui pavaldžios žydų darbo grupės Vilniuje pranešimas apie 1942 m. vasario 18 d. – birželio 8 d. atliktą darbą, *LCVA*, f. R-633, ap. 1, b. 5, l. 4.

³⁷ *Ibid.*, l. 6, 7.

³⁸ Gen. komisaro A. Rentelno 1941 m. rugsėjo 24 d. raštas Karaliaučiaus universiteto bibliotekai, *LCVA*, f. R-615, ap. 1, b. 35, l. 18.

ruomenių pastatus su archyvais ir bibliotekomis, rabinų namus bei darbo kabinetus, žydų knygynų bei meno dirbinių parduotuves. Apie atliktus darbus A. Rentelnas turėjo pranešti H. Lohse'ei iki 1941 m. spalio 20 d.³⁹. Po 1941 m. rugsėjo 22 d. H. Lohse's nurodymų labai suintensyvėjo žydų kultūros paveldo įstaigų registravimas, antspaudavimas ir konfiskavimas. Minėtus darbus daugiausia atliko vokiečių ir lietuvių policija. Toliau apžvelgsime šių darbų eigą Lietuvos generalinės srities apygardose.

Kauno apygarda. Kaune vokiečių SD dar 1941 m. liepą užsantspaudavo sinagogas ir dalį komunistų partijos įstaigų. Dalis čia paimtos medžiagos buvo išsiųsta į Berlyną, likusi nugabenta į Kauno gestapo rūsius⁴⁰.

Kėdainių apskrityje buvo užantspauduota ir konfiskuota 18 sinagogų, 220 žydų bendruomenių įstaigų, viena biblioteka, 5 rabinų butai, 6424 knygos žydų kalba⁴¹.

Marijampolės sinagogoje buvo sukrauta apie 3 tūkstančius žydų kalba ir 3 tūkstančius komunistinių knygų⁴².

Šakių apskrityje buvo užantspauduotos Šakių, Kudirkos Naumiesčio ir Kriūkų sinagogos. Surastus žydiškus raštus konfiskavo gestapas ir patalpino Šakių apskrities viršininko įstaigoje. Kudirkos Naumiesčio sinagogą užėmė vermachtas ir panaudojo kaip karo belaisvių ligoninę⁴³.

Vilkaviškio apskrityje abi Kybartų sinagogos buvo rastos tuščios, apiplėštos ir apgadintos. Tokios pat būklės buvo ir dvi Virbalio sinagogos. Iš Virbalio mokyklos konfiskuotos žydų kalba ir komunistinės knygos (apie 1500 vienetų) buvo perkeltos į apskrities viršininko įstaigą. Buvo paimtas ir vienas žydiškas filmas, kuris buvo perduotas Kauno apygardos komisaro įstaigai⁴⁴.

Vilniaus apygarda. Tarpukariu Vilnius garsėjo kaip vienas svarbiausių žydų švietimo, kultūros ir religinių centrų Europoje. Jis pagrįstai buvo vadinamas „Lietuvos Jeruzale“. Jau nuo XIX a. pabaigos Vilniuje veikė garsi Matijahu Strašūno (1817–1885) biblioteka, kurioje buvo sukaupta 35 tūkst. knygų. „Mefice Haskalos („Švietimo skleidėjų“) bibliotekoje saugota apie 55 tūkst. knygų. 1925 m. Vilniuje buvo įsteigtas Žydų mokslo institutas – JIVO (*Das Jiddische Wissenschaftliche Institut*), kurio bibliotekoje iki nacių ir sovietų karo buvo apie 60 tūkst. knygų, dauguma jidiš ir hebrajų kalbomis. Apie 28 tūkst. knygų buvo inventorizuota ir katalogizuota (abėcėlinis katalogas). Čia taip pat veikė bibliografinis centras, kuriame buvo trys katalogai (knygų, periodikos ir mokslinių straipsnių pagal mokslo šakas), spaudos archyvas, žydų teatro istorijos archyvas su muziejumi bei karto teka, žydų folkloro archyvas (apie 70000 vienetų), daug kitų specializuotų archyvų ir kolekcijų (žydų švietimo, literatūros, jaunimo judėjimo ir t. t.), fotoarchy-

³⁹ Ostlando reicho komisaro H. Lohse's 1941 m. rugsėjo 22 d. rašto generaliniam Lietuvos komisarui nuorašas, *LCVA*, f. R-615, ap. 1, b. 35, l. 14–14a.p.

⁴⁰ Lietuvos generalinio komisaro 1941 m. lapkričio 20 d. raštas Ostlando reicho komisarui, *LCVA*, f. R-615, ap. 1, b. 35, l. 38.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid., l. 39.

⁴³ Ibid., l. 38a.

⁴⁴ Ibid.

vas, paveikslų kolekcija ir t. t.⁴⁵ Vilniuje taip pat veikė žydų rašytojo, etnografo Š. Anskio (tikroji pavardė S. Rapoportas, 1863–1920) muziejus. Antrojo pasaulinio karo išvakarėse jame buvo daugiau kaip trys tūkstančiai eksponatų, tarp jų žymių menininkų – M. Antokolskio, M. Ginzburgo, N. Tregerio, I. Repino ir kt. paveikslai, skulptūros, numizmatikos rinkiniai, knygų, spaudos, dokumentų kolekcijos įvairiomis pasaulio kalbomis⁴⁶. Pirmojo sovietmečio (1940–1941 m.) pertvarkymai pakeitė žydų kultūros įstaigų gyvenimą. 1940 m. rugpjūčio 28 d. buvo sustabdyta JIVO veikla, tu pačių metų lapkričio 12 d. JIVO, Š. Anskio muziejus ir M. Strašūno biblioteka buvo perduoti Lituanistikos institutui, o 1941 m. pavasarį – Lietuvos TSR mokslų akademijai. M. Strašūno biblioteka buvo reorganizuota į Vilniaus viešąją valstybinę biblioteką Nr. 4, „Mefice Haskalos“ biblioteka – į biblioteką Nr. 5 ir t. t.⁴⁷

Nacių ir sovietų karo išvakarėse Vilniuje buvo apie 100 sinagogų. Dauguma jų buvo privačios ir priklausė įvairioms draugijoms. Didžioji sinagoga (Žydų g. 6) 1941 m. rudenį atsidūrė Vilniaus mažojo geto teritorijoje⁴⁸.

Nacių okupacijos metu buvo vykdomas ne tik fizinis žydų tautos genocidas, bet ir žydų kultūrinio paveldo naikinimas. Pirmiausia iš visų aukštųjų mokyklų, mokslo, švietimo ir kultūros įstaigų buvo atleisti visi žydų tautybės darbuotojai. Pirmomis nacių ir sovietų karo dienomis Vilniuje susikūręs laikinasis valdžios organas – Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas (toliau – VMSPK, pirmininkas doc. Stasys Žakevičius) – nurodė pavaldžioms įstaigoms atleisti iš darboviečių žydų tautybės mokslininkus, universitetų dėstytojus, muziejų darbuotojus. Nuo 1941 m. birželio 22 d. iš darbo buvo atleisti Vilniaus muziejų Nr. 3 (JIVO) ir Nr. 5 (Š. Anskio) vedėjai Noachas Priluckis ir Elija Goldšmitas⁴⁹, iš Vilniaus universiteto – prof. Vladas Lazersonas, vyr. dėstytojas Ruvinas Lakovskis ir daugelis kitų⁵⁰.

Vilniuje pradėjus dirbti Rosenbergo štabo pareigūnams, buvo nustatyta sinagogoms, žydų leidykloms, knygynams ir kitoms įstaigoms padaryta žala. Kiekvienam objektui buvo pradėta speciali įskaitos kortelė, kurioje buvo pažymėtas objekto pavadinimas, adresas, užduotis ir ją vykdančio pareigūno pavardė, trumpai apibūdinama objekto būklė ir jame surasta medžiaga. Štai sinagogą (Ukmergės g. 110) 1942 m. sausio 31 d. apžiūrėjęs Rosenbergo štabo pareigūnas Stuhlis pažymėjo, kad joje visi baldai sulaužyti, knygos, įžengus vokiečių kariuomenei (1941 m. birželį – A. B.), sudegintos⁵¹. Kitoje Ukmergės gatvės sinagogoje (Ukmergės g. 70) tas pats pareigūnas surado sulaužytus baldus ir

⁴⁵ Rosenbergo štabo žydų darbo grupės veiklos ataskaita (nuo 1942 m. vasario 18 d. iki birželio 8 d.), *LCVA*, f. R-633, ap. 1, b. 5, l. 5–6.

⁴⁶ R. Samavičius, Žydų kultūros netektys okupacijų metais, *ibid.*, p. 8.

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ Lietuvos generalinio komisaro 1941 m. lapkričio 20 d. raštas Ostlando reicho komisarui, *LCVA*, f. R-615, ap. 1, b. 35, l. 38a.

⁴⁹ Lietuvos mokslų akademijos l. e. prezidento p. prof. M. Biržiškos 1941 m. liepos 1 d. įsakymas Nr. 69, *MAB RS*, F165–972, l. 3.

⁵⁰ Švietimo reikalų valdytojo 1941 m. birželio 26 d. raštas Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto pirmininkui, *MAB RS*, F165–973, l. 2.

⁵¹ Įskaitos kortelė (1942 01 31), *LCVA*, f. R-633, ap. 1, b. 3, l. 1.

ant grindų išmėtytas suplėšytas knygas. Be to, spintoje buvo rasta dar apie 120 vienetų sveikų knygų, tarp jų babilonietiškas talmudas⁵². Daugelyje Vilniaus sinagogų baldai ir knygos buvo sunaikintos dar 1941 m. iki Rosenbergo štabo darbo grupei atvykstant į Lietuvą. Retai kurioje sinagogoje pavykdavo surasti išlikusių sveikų knygų, religinio kulto daiktų ar kt. vertybių. Daugiau knygų buvo rasta Dariaus ir Girėno gatvėje (Nr. 6) esančioje sinagogoje, žydų pirklių didžiosios sinagogos (Pylimo g. 35) bibliotekoje (čia rastos toros, religinės ir pasaulietinės knygos buvo perkeltos į JIVO pastatą), Išganytojo (Nr. 4) ir Gėlių (Nr. 6) sinagogose (čia rastos knygos taip pat buvo perkeltos į JIVO pastatą)⁵³.

Žydų kultūrinis paveldas buvo konfiskuojamas ir antspauduojamas ne tik Vilniaus mieste, bet ir Vilniaus apygardoje. Tačiau čia ši akcija vyko kiek vėliau negu Kauno ir Šiaulių apygdose. Akcijoje dalyvavo ne tik vietinė administracija, bet ir kultūros paminklų apsaugos įstaiga bei Studijų biuras (tyręs sovietų okupacinio režimo politiką Lietuvoje 1940–1941 m.)⁵⁴. Antspauduojant ir apžiūrint sinagogas, Lentvario sinagogoje buvo rasta 900 žydiškų knygų, rabinų butuose Vievyje – religinės literatūros, Aukštadvario sinagogoje – 130 žydiškų knygų, Rūdiškėse – religinio kulto daiktų. Žiezmaruose rastos žydiškos knygos buvo suvežtos į viešąjį miesto biblioteką⁵⁵. Vilniaus apskrities Jašiūnų miestelio sinagogoje buvo rasta 800 žydiškų knygų⁵⁶. Visos penkios Švenčionių miesto sinagogos buvo užantspauduotos, čia rastų žydiškų knygų kiekis nenurodytas (raktai – pas miesto burmistrą Kazį Gaižutį)⁵⁷. Švenčionėliuose rastos žydiškos knygos (1213 knygų ir 9 toros) buvo pervežtos į savivaldybės pastatą. Apie 300–400 žydiškų knygų buvo rasta Kaltanėnuose⁵⁸.

Tolesnis provincijoje rastų žydiškų knygų ir kitų vertybių likimas nėra žinomas. Galima spėti, jog dalis vertingesnės literatūros buvo perduota Rosenbergo štabo pareigūnams, likusios knygos išgrobstytos arba sunaikintos. Antai Trakų apskrities viršininkas 1942 m. lapkričio 19 d. pranešė generaliniam vidaus reikalų tarėjui, kad jo žinioje buvusios žydų religinės knygos perduotos Rosenbergo štabo darbuotojams⁵⁹.

Šiaulių apygardoje H. Lohse's 1941 m. rugsėjo 22 d. įsakymas pradėtas vykdyti tik 1941 m. spalio antrojoje pusėje. Šiaulių apygardos komisariato štabo viršininkas Schrepferis 1941 m. spalio 18 d. pranešė apskričių viršininkams ir miestų burmistrams, kad iki 1941 m. spalio 23 d. „turi būti konfiskavimui priklaus-

⁵² Ibid., l. 2.

⁵³ Ibid., l. 13, 17, 96, 107, 118.

⁵⁴ Generalinio tarėjo vidaus reikalams 1942 m. liepos 8 d. raštas apskričių viršininkams ir miestų burmistrams, *LCVA*, f. R-500, ap. 1, b. 8, l. 362.

⁵⁵ Vilniaus apygardos komisaro 1942 m. vasario 4 d. raštas generaliniam komisarui Kaune, *LCVA*, f. R-615, ap. 1, b. 35, l. 76–78.

⁵⁶ Ibid., l. 79.

⁵⁷ Ibid., l. 80.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Trakų apskrities viršininko 1941 m. lapkričio 29 d. raštas generaliniam vidaus reikalų tarėjui, *LCVA*, f. R-500, ap. 1, b. 8, l. 375.

somi pastatai ir t. t. konfiskuoti, užantspauduoti ir pagal tikslų adresą pranešta Apygardos Komisarui įstaigai: 1. Visos sinagogos. 2. Visos žydų bendruomenių parduotuvės su archyvais, bibliotekom ir t. t. 3. Butai ir įstaigos vyr. rabinų ir rabinų. 4. Visos žydų knygų ir meno dirbtuvės [...]“⁶⁰.

Atsakydamas į apygardos komisaro raštą Šiaulių miesto burmistras informavo komisarą Hansą Geweckę, jog Šiauliuose, Tilžės gatvėje Nr. 136, yra sinagoga, kurios kieme stovinti knygų spinta su religinio pobūdžio knygomis. Dar viena sinagoga buvo Varpo g. Nr. 19, o kita – Varpo g. Nr. 27. Jose jokių žydiškų knygų ir meno kūrinių nerasta. Šiaulių valstybinė biblioteka paėmė apie 13 000 žydiškų knygų. Žydų gimnazijos biblioteką išgrobstė vietos gyventojai, į miesto biblioteką pateko tik jos likučiai. Žydiškos knygos buvo padėtos į bibliotekos saugyklas, ir skaitytojai negalėjo jomis pasinaudoti⁶¹.

Žagarės miesto burmistras informavo Šiaulių apskrities valdybą, kad visos šešios miesto sinagogos yra „konfiskuotos, užantspauduotos, visos jos per žydų sušaudymo laiką yra išplėtos, ir kas jose buvo vertingo, išgrobstė, liko ten sudraskytos maldaknygės ir keliolika suolų“⁶².

Tauragės apskrities viršininkas pranešė Šiaulių apygardos komisarui, kad žydų kultūrinės vertybės yra sudegintos, Šilalės sinagoga užantspauduota, o jos raktai yra valsčiaus viršaičio žinioje⁶³.

Panaši padėtis buvo ir kitose Lietuvos apskrityse. Antai Mažeikių apskrities Akmenės miestelio sinagogoje buvo įrengta karo belaisvių stovykla, Ylakių, Laižuvos, Tirkšlių, Židikų sinagogos su jose rastu turtu buvo užantspauduotos, raktai perduoti valsčių viršaičių žinion. Taip pat pasielgta ir su rabinų butais. Vieškinių sinagoga buvo paversta bulvių sandėliu. Daugiau knygų ir dokumentų buvo rasta Tirkšlių ir Vegerių sinagogose (pastarojoje buvo rastos 188 žydiškos knygos, kurios buvo perduotos policijai).

Mažeikių sinagogoje (Laisvės g. 21) buvo rasta po 100 žydiškų ir rusiškų knygų, jos buvo perkeltos į buvusią žydų mokyklą (Vydūno g. 3). Mokyklos bibliotekoje surasta dar tūkstantis žydiškų knygų. Sinagogos ir mokyklos raktus paėmė miesto burmistras⁶⁴.

Telšiai nuo seno buvo svarbus religinis ir kultūrinis Lietuvos žydų centras. Vykdamas reicho komisaro H. Lohse's nurodymus, mieste (Kęstučio g. 2) buvo konfiskuota 15 tūkst. žydiškų knygų. Į Telšius taip pat buvo suvežtos žydiškos knygos iš Luokės, Alsėdžių ir Nevarėnų valsčių. Užantspauduotų patalpų raktus

⁶⁰ Šiaulių apygardos komisariato štabo viršininko 1941 m. spalio 18 d. rašto vertimas, *LCVA*, f. R-1099, ap. 1, b. 1, l. 379.

⁶¹ Šiaulių miesto burmistro 1941 m. lapkričio 4 d. raštas Šiaulių apygardos komisarui, *MAB RS*, f. 76–181, l. 171.

⁶² Žagarės burmistro 1941 m. spalio 24 d. telefonograma Šiaulių apskrities valdybai, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 6458/3, l. 73.

⁶³ Tauragės apskrities viršininko 1941 m. lapkričio 15 d. raštas Šiaulių apygardos komisarui, *LCVA*, f. R-615, ap. 1, b. 35, l. 36.

⁶⁴ Mažeikių apskrities viršininko 1941 m. spalio 25 d. raštas Šiaulių apygardos komisarui, *LCVA*, f. R-615, ap. 1, b. 35, l. 46–46 a. p.

saugojo Telšių burmistro pavaduotojas Mališauskas. Telšių pagrindinė sinagoga su visu turtu buvo sudeginta karo pradžioje⁶⁵.

ROSENBERGO ŠTABO LIETUVOS DARBO GRUPĖS VEIKLA

Rosenbergo štabo Lietuvos darbo grupė į Vilnių atvyko 1942 m. sausio mėnesį. Grupėje buvo Frankfurto prie Maino Žydų klausimo tyrimo instituto darbuotojas Johannas Pohlis, daktaras Mülleris, Willis Schäferis, Albertas Sporketas, Gerhartas Spinkleris ir dar keletas darbuotojų. Grupės vadovu (bent jau iki 1942 m. rudens) buvo W. Schäferis, vėliau jį pakeitė A. Sporketas. Grupės štabas įsikūrė Žygimantų gatvėje (Nr. 18)⁶⁶. Darbuotojų skaičius svyravo tarp 10 ir 20 žmonių⁶⁷. 1942 m. vasario viduryje Rosenbergo štabo pareigūnai Vilniaus gete surado buvusį JIVO valdybos narį Zeligą Kalmanovičių, geto bibliotekos vedėją Hermaną Kruką bei kitus žydų inteligentus ir paaiškino jiems būsimo darbo pobūdį. Štabo pareigūnai ketino Strašūno bibliotekos knygas perkelti į universiteto patalpas (Universiteto g. 3) ir ten daryti knygų atranką. Žydų darbo grupės vadovu buvo paskirtas H. Krukas, jo pavaduotoju – Z. Kalmanovičius, ekspertu – bibliografas Kchayklas Lunksis. Knygoms pervežti iš geto buvo paimta 20 darbininkų (tarp jų poetas Abraomas Suckeveris, rašytojas Šmerkė Kačerginskis ir kt.). Rosenbergo štabo pareigūnas žydų inteligentams pareiškė: „Dabar karo metas. Kultūros vertybės gali nukentėti. Todėl norėdami jas apsaugoti, turime išsiųsti į Vokietiją“⁶⁸. Žydiškos knygos turėjo būti kraunamos didelėje salėje, kurioje sovietmečiu vykdavo marksizmo-leninizmo seminarai. Čia buvusi marksistinės literatūros biblioteka turėjo būti perkelta į kitą kambarį. Į universiteto patalpas turėjo būti atgabenta ne tik Strašūno biblioteka, bet ir JIVO bibliotekos dalis bei kitų žydų bibliotekų, knygynų, leidyklų ir sinagogų knygos. Žydų inteligentai privalėjo rūšiuoti knygas ir sudarinėti jų sąrašus⁶⁹.

Knygų ir dokumentų atranka buvo vykdoma ir JIVO pastate. Rosenbergo štabui pavaldi žydų inteligentų brigada darbą pradėjo 1942 m. vasario 18 d. Iki 1942 m. birželio 18 d. iš bibliotekų, knygynų, leidyklų, sinagogų ir privačių butų buvo surinkta per 160 000 knygų ir brošiūrų, daugiau kaip 100 pergamentinių torų ritinių, daug rankraščių, paveikslų, fotonuotraukų ir religinio kulto daiktų. Surinktos knygos ir daiktai buvo kaupiami trijose vietose: universitete, JIVO pastate ir geto teritorijoje (Rūdininkų g. 7) esančioje krautuvėje. Į universiteto patalpas buvo atkelta dalis Strašūno bibliotekos knygų, laikraščių, žurnalų, ran-

⁶⁵ Telšių apskrities viršininko 1941 m. spalio 27 d. raštas Šiaulių apygardos komisariui, *LCVA*, f. R-615, ap. 1, b. 35, l. 52; Z. Kalmanovitch, *A Diary of the Nazi Ghetto in Vilna*, *ibid.*, p. 29.

⁶⁶ Žr.: Rosenbergo štabo Lietuvos darbo grupės 1942 m. spalio 27 d. raštas Vilniaus miesto komendantūrai, *LCVA*, f. R-614, ap. 1, b. 148, l. 2.

⁶⁷ Pažymėjimai apie Rosenbergo štabo darbo grupės aprūpinimą maistu ir buitinėmis prekėmis, *LCVA*, f. R-633, ap. 1, b. 2, l. 10, 26, 41.

⁶⁸ Cit. iš E. Zingeris, *Lietuvos žydų kultūros vertybės...*, *ibid.*, p. 260.

⁶⁹ H. Kruk, *op. cit.*, p. 212–214.

kraščių (apie 50 tūkstančių vienetų), apie 2000 knygų iš chasidų sinagogos (Vilniaus g. 21), apie 10 tūkstančių knygų iš kitų bibliotekų, apie 20 torų ritinių iš įvairių Vilniaus miesto sinagogų, be to, išlikusi Strašūno bibliotekos katalogo dalis, paveikslai ir religinio kulto reikmenys⁷⁰.

Didžiausią dėmesį Rosenbergo štabo pareigūnai skyrė JIVO bibliotekai ir archyvams. Čia taip pat buvo gabenamos sinagogų, leidyklų bei knygynų knygos, dokumentai ir kulto daiktai. Į JIVO pastatą buvo atvežta ir daug marksistinės literatūros rusų, lenkų, lietuvių ir vokiečių kalbomis iš įvairių Vilniaus miesto knygynų. Rosenbergo štabo pareigūno A. Sporketo įsakymu šios knygos buvo sunaikintos⁷¹. Didelė dalis JIVO turtų buvo sunaikinta ir išgrobstyta dar 1941 m. vasarą. Žydų darbo grupė JIVO pastate rado visišką chaosą ir netvarką: knygos, laikraščiai, nuotraukos, paveikslai, bibliografinės kortelės buvo sujauktos ir sumaišiusios voliojosi krūvose ant grindų. 1942 m. kovo 12 d. savo dienoraštyje H. Krukas susijaudinęs rašė, kad jam sunku išreikšti savo įspūdžius pirmą kartą (nacių okupacijos metu) apsilankius JIVO. Pastato rūšys buvo netvarkingai vos ne iki lubų užgriozdintas knygomis, laikraščiais ir pan. Ant grindų gulėjo krūvos sumaišytų bibliografinio centro kortelių, aplink mėtėsi paveikslai, dokumentai, laiškai ir fotonuotraukos. Viskas sulaužyta, suplėšyta, sujaukta ir išpurvinta. Pirmiausia H. Krukas nurodė žydų darbininkams gelbėti prieš karą veikusios Pereco parodos likučius, kurie voliojosi ant grindų šiukšlių krūvose⁷². Kiek vėliau H. Krukas su Z. Kalmanovičiumi nustatė, jog sunaikintas beveik visas JIVO spaudos archyvas ir didelis kiekis knygų (tarp jų seni ir vertingi leidiniai). Iš JIVO bibliotekos dingo apie 1200 tomų žymaus žydų etnografo J. L. Kahano (Yehude-Leyb Cahan, 1881–1937) folkloro rinkinių, nemažai vertingų rankraščių (tarp jų Šalomo Aleichemo, Icchoko Pereco, rašytojo Josifo Perlo (1773–1835))⁷³. Žydų inteligentams pririekė daug laiko ir pastangų atkurti buvusią JIVO archyvų ir bibliotekos tvarką. Knygos ir periodika buvo sudėti ir laikomi atskirai nuo paveikslų ir fotomedžiagos, kartotekų likučiai sunešti į atskirą kambarį. Nacių pareigūnų nurodymu žydų darbininkai privalėjo JIVO knygas surūšiuoti į dvi grupes: judaiką ir kitas (ne judaiką). Du Rosenbergo štabo pareigūnai atrinkinėjo suneštas knygas – ką išvežti į Vokietiją ir ką at mesti kaip nereikalingą makulatūrą (t. y. skirtą sunaikinti). Apie 70% JIVO knygų naciai atmetė kaip makulatūrą⁷⁴.

Per 20 tūkst. atrinktų knygų buvo išsiųsta į Žydų klausimo tyrimo biblioteką Frankfurte prie Maino. Likusios dešimtys tūkstančių knygų kaip makulatūra buvo parduota popieriaus fabrikui po 19 markių už toną⁷⁵. Tačiau net ir į Vokietiją gabenamos knygos ne visuomet pasiekdavo tikslą. 1942 m. A. Sporketas gavo

⁷⁰ Rosenbergo štabo žydų darbo grupės veiklos ataskaita (nuo 1942 m. vasario 18 d. iki birželio 8 d.), *LCVA*, f. R-633, ap. 1, b. 5, l. 1–2.

⁷¹ *Ibid.*, l. 3.

⁷² H. Kruk, op. cit., p. 231.

⁷³ *Ibid.*, p. 267.

⁷⁴ *Ibid.*, p. 305, 322.

⁷⁵ E. Zingeris, Lietuvos žydų kultūros vertybės..., *ibid.*, p. 260.

J. Pohlio nurodymą išsiųsti šešias retų knygų ir pergamentų dėžes į Frankfurtą prie Maino. Užtuot įvykdęs šefo įsakymą, šis išvertė knygas ant grindų, prikimšo dėžes kiaulienos ir išsiuntė namo⁷⁶.

1942 m. vėlyvą rudenį Rosenbergo štabo pareigūnai nešė iš JIVO pastato jidiš kalba parašytas knygas. Pusė pastato rūsių buvo užkrauta bulvių maišais, tuo tarpu Kleckino ir Tomor leidyklų vertingiausios knygos buvo išmestos kaip nereikalinga makulatūra⁷⁷. Liūdną JIVO bibliotekos likimą prieš pat likviduojant Vilniaus getą savo dienoraštyje aprašė Z. Kalmanovičius: „JIVO skaitykloje ant grindų guli krūvos knygų – knygų kapinynas, „broliški“ kapai, Gogo ir Magogo karo aukos, kaip ir jų savininkai. Neverta kalbėti, kad daugelis jų yra visiškai sudėvėtos ir netinkamos naudoti. Tačiau iš knygynų paimtos naujos knygos galbūt irgi yra visiškai nereikalingos, kadangi jos neturi savo pirkėjų“⁷⁸.

Rosenbergo štabo pareigūnai Vilniuje ne tik registravo, atrinko ir išvežė žydų kultūros vertybes, bet ir bandė daryti mokslinio pobūdžio tyrimus. Labiausiai juos domino Lietuvos žydų bendruomenės istorija, demografinė raida, svarbiausi religiniai ir kultūriniai objektai bei įstaigos, žydų santykiai su giminingomis tautomis (ypač karaimais). Labiau išprususiems nacių pareigūnams didžiulę intelektualią paramą suteikė H. Krukas, Z. Kalmanovičius ir kt. žydų inteligentai. Savo dienoraštyje H. Krukas aprašė apsilankymus Rosenbergo štabe Vilniuje. 1942 m. vasario mėnesį jis buvo pakviestas į štabą ir kalbėjosi su aukštu štabo pareigūnu (pavardės nenurodė). Šis klausinėjo H. Kruką ir Z. Kalmanovičių apie Vilniaus sinagogas, bibliotekas, muziejus, archyvus ir užsirašinėjo jų atsakymus. Iš pareigūno klausimų ir pastabų H. Krukas susidarė išpūdį, jog tai yra gerai informuotas, inteligentiškas ir rimtai žydų kultūra bei istorija besidomintis asmuo⁷⁹. H. Kruko vadovaujama darbo grupė atliko milžinišką darbą. LCVA išliko šios grupės darbo ataskaita už laikotarpį nuo 1942 m. vasario 19 d. iki 1943 m. liepos 7 d. Tarp daugelio kitų darbų H. Kruko darbo grupė, padedama geto policijos, surinko talmudus ir juos pristatė Rosenbergo štabui Vilniuje. H. Krukas štabo pareigūnų užsakytu vertė iš įvairių kalbų juos dominčius straipsnius, pats rašė įvairias istorines studijas ir apžvalgas: parašė 78 mašinraščio puslapių monografiją apie 117 žydų maldos namų Vilniuje, 34 puslapių straipsnį „Lietuvos žydai“ su daugeliu statistikos lentelių, 20 puslapių studiją „Žydų getai Baltijos šalyse“, 16 puslapių darbą „Masonų ložės Lietuvoje“, taip pat parengė straipsnį apie antisemitinius judėjimus Lietuvoje, sudarė žydų problemos ir antisemitizmo bibliografiją, parašė JIVO bibliotekos ir archyvų sudėties apžvalgas, taip pat didelę studiją apie Vilniaus žydų kapines ir t. t.⁸⁰ Z. Kalmanovičiaus vadovaujama žydų vertėjų grupė per metus (1942 m. birželis – 1943 m. birželis) taip pat nuveikė milžinišką darbą, versdama įvairius veikalus iš jidiš, hebrajų, rusų ir lenkų kalbų

⁷⁶ Ibid., p. 261–262.

⁷⁷ H. Kruk, op. cit., p. 408.

⁷⁸ Z. Kalmanovitch, A Diary of the Nazi Ghetto in Vilna, *ibid.*, p. 76.

⁷⁹ H. Kruk, op. cit., p. 215.

⁸⁰ H. Kruko darbo grupės veiklos ataskaita, 1943 m. liepos 19 d., LCVA, f. R-633, ap. 1, b. 5, l. 37–39.

į vokiečių kalbą⁸¹. Be žydų inteligentų paramos Rosenbergo štabo pareigūnų tiriamoji veikla faktiškai būtų buvusi neįmanoma. Antai štabo pareigūnas dr. Herbertas Kirrinis, remdamasis H. Kruko ir kt. surinkta ir apibendrinta medžiaga, „parašė“ straipsnį apie Lietuvos karaimus⁸².

Žydų inteligentai taip pat padėjo Rosenbergo štabui 1942 m. vasarą surengti parodą JIVO pastate. Nacių sumanymu paroda turėjo patvirtinti tariamai žydišką bolševizmo pobūdį. Iš esmės ekspozicija atspindėjo žydų gyvenimą iki Antrojo pasaulinio karo, labdaros organizacijų veiklą ir pan. Rosenbergo štabo pareigūnams rūpėjo lankytojams padaryti kuo didesnę įspūdį⁸³. Paroda buvo uždara – ją galėjo lankyti tik įvairūs nacių pareigūnai. Apie štabo organizuotą parodą buvo išspausdintas straipsnis vokiškame Vilniaus laikraštyje „Wilnaer Zeitung“⁸⁴. Nors straipsnyje gausu antisemitinių akcentų, tačiau iš jo buvo galima susidaryti vaizdą apie Rosenbergo štabo veiklą ir parodos ekspoziciją. Jame rašoma, kad parodoje buvo eksponuojami XVI a. leidiniai kartu su naujausia bolševikine propagandine literatūra, torų ritinėliai, daugybė nuotraukų, atspindinčių kasdieninį žydų gyvenimą, žymių Vilniaus žydų visuomenės ir kultūros veikėjų nuotraukos, žydų teatro dokumentai, paveikslai, laikraščiai ir t. t.⁸⁵

Rosenbergo štabo veiklos pėdsakų Kaune aptinkame jau 1941 m. rudenį. Yra žinių, kad jau 1941 m. spalio pabaigoje Kaune (Donelaičio g. 44) įsikūrė Rosenbergo štabo pareigūnai⁸⁶. Galimas dalykas, kad jie organizavo Kauno bibliotekų, knygynų ir leidyklų „valymą“ nuo žydiškos ir marksistinės literatūros. Tuo metu buvo sudarinėjami naciams žalingos literatūros sąrašai. Dalis jų išliko LCVA Rosenbergo štabo fondo bylose: pvz., iš Kudirkos bibliotekos išvežtų knygų sąrašas (jame 1162 knygų pavadinimai)⁸⁷, Viktoro Cimkausko knygyno konfiskuotų knygų sąrašas ir t. t.⁸⁸ 1942 m. Kaune Rosenbergo štabo darbuotojai konfiskavo 568 žydų bendruomenės knygas su 1825–1940 m. gimimų, vedybų, skyrybų ir mirties įrašais⁸⁹.

1942 m. pradžioje Rosenbergo štabas Kaune pareikalavo iš Kauno geto Seniūnų tarybos surasti penkis žydus, mokančius vokiečių, jidiš, hebrajų ir lenkų kalbas. Tarp atrinktų inteligentų atsidūrė ir žymus kalbininkas Chackelis Lemchenas. Atrinktųjų žinias patikrino Kauno štabo vadovas dr. Benkė. Darbui palikti keturi žydai inteligentai – Ch. Lemchenas, Abraomas Kisinas, Cvi Kiršas ir Josifas Ryžinas – buvo nuvesti į pastatą A. Mapu gatvėje, kurio vidus buvo užverstas knygomis įvairiomis kalbomis. Šias knygas vokiečiai suvežė iš Kauno

⁸¹ Vertėjų grupės atlikto darbo (1942 m. birželis – 1943 m. birželis) apžvalga, LCVA, f. R-633, ap. 1, b. 5, l. 40–42.

⁸² H. Kirinio straipsnis „Karaimai“ (Die Karaimen), LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 38, l. 7–9.

⁸³ H. Kruk, op. cit., p. 340, 341.

⁸⁴ Die einstige Zentrale des Judentums, *Wilnaer Zeitung*, 1942 08 20.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ LCVA, f. R-633, ap. 1, b. 1, l. 11.

⁸⁷ Iš Kudirkos bibliotekos išvežtų knygų sąrašas, LCVA, f. R-633, ap. 1, b. 1, l. 91–109.

⁸⁸ V. Cimkausko knygyno konfiskuotų knygų sąrašas, ibid., l. 42–65.

⁸⁹ Rosenbergo štabo konfiskuojamų objektų registracijos kortelė, 1942 m., LCVA, f. R-633, ap. 1, b. 3, l. 137.

miesto bibliotekų (Balošerio ir kt.), sinagogų ir privačių žydų bibliotekų⁹⁰. Žydų inteligentai rūšiavo knygas į vertingas ir nevertingas. Kaip savo atsiminimuose rašė Ch. Lemchenas: „Neįkainojamų žydų vertybių neaptikome, nors, tiesa, pasitaikydavo viena kita įdomi knyga. Kauno sąlygomis nebuvo įmanoma išnešti ir paslėpti brangesnių raštų, kaip tai pavyko padaryti, padedant kitataučiams (lietuviams, lenkams ir kt.), Vilniaus Rozenbergo štabe. Įnešti ką nors į getą buvo labai sunku, kadangi prie vartų beveik visus kratydavo, ieškodami paslėptų daiktų“⁹¹.

Į A. Mapu gatvę suvežtos ne visos iš Kauno žydų atimtos knygos. Kita jų dalis buvo laikoma sandėliu paverstoje sinagogoje (Gardino g. 25). Nedidelis kiekis buvo išvežtas į Vokietiją, kitos sudegintos arba kaip makulatūra atiduotos Petrašiūnų popieriaus fabrikui⁹². Vadovauti žydų knygų atrankai į Kauną iš Vilniaus štabo buvo atvykęs J. Pohlis. Jis puikiai išmanė senąją ir naująją literatūrą jidiš ir hebrajų kalbomis, prieš karą kelerius metus studijavo orientalistiką Jeruzalėje. Iš didelės masės religinių knygų J. Pohlis atrinkdavo vertingus leidinius išvežti į Frankfurtą prie Maino. Atrinkti spaudiniai buvo sudėti į medines dėžes ir sukrauti į sunkvežimį⁹³.

1942 m. vasario 27 d. Kauno geto gyventojams buvo paskelbtas Rosenbergo štabo įsakymas per vieną dieną surinkti visas knygas, nepaisant jų turinio ar kalbos. Geto jaunimas nuo sunaikinimo paslėpė ir išgelbėjo daug knygų, tarp jų torų ritinių, slapta atneštų į getą iš miesto sinagogų⁹⁴. (Kaip savo dienoraštyje rašė Kauno geto Seniūnų tarybos sekretorius A. Tory, keturi hebrajų kalbos mokytojai gete konfiskuotas knygas baigė rūšiuoti 1942 m. liepos 13 d.)⁹⁵

1942 m. spalio 24 d. į Kauną atvykęs Rosenbergo štabo atstovas G. Špinkleris pareikalavo sunaikinti visas „netinkamas“ Kauno centrinės valstybinės bibliotekos knygas. Iš viso buvo sunaikinta 14120 leidinių⁹⁶.

Nacių pareigūnus domino ne tik bibliotekos, bet ir muziejuose bei archyvuose saugomos žydų kultūros vertybės. Kauno kultūros muziejaus direktoriaus P. Galaunės iniciatyva Žydų istorijos ir etnografijos draugijos turtas buvo pergabentas į Kultūros muziejų. Čia buvo atvežti žymių rabinų portretai, kulto apeigų reikmenys, archyvas. Vėliau į muziejų atvykę Rosenbergo štabo darbuotojai iš kultūros muziejaus paėmė archyvinius dokumentus ir dalį kulto reikmenų. 1942 m. sausio 21–26 dienomis nacių pareigūnai konfiskavo ir iš muziejaus išvežė žydams priklausiusius depozitus: Zacharijaus Margolino senovinių auksinių monetų rinkinį, mokytojo Noachimo Lidskio judaikos vertybes, sidabrinių monetų rinkinį, advokato V. Cimkausko biblioteką ir ekslibrisų rinkinį. Taip pat buvo išvežtas Žydų istorijos ir etnografijos draugijos turtas, saugotas Kultūros paminklų apsau-

⁹⁰ Ch. Lemchenas, Rozenbergo štabas Kaune: Atsiminimai, *ibid.*, p. 124–125.

⁹¹ *Ibid.*, p. 126.

⁹² *Ibid.*, p. 128.

⁹³ *Ibid.*, p. 129.

⁹⁴ A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, V., 2000, p. 71, 72.

⁹⁵ *Ibid.*, p. 110.

⁹⁶ E. Zingeris, Lietuvos žydų kultūros vertybės..., *ibid.*, p. 261.

gos įstaigoje⁹⁷. Vokiečiai pareikalavo iš Šiaulių „Aušros“ muziejaus atiduoti žydiškos kilmės eksponatus⁹⁸.

Rosenbergo štabo Lietuvos padalinio veikla konfiskuojant ir atrenkant žydų kultūros vertybes ypač suintensyvėjo 1942 metais. Vėlesniais metais štabas didesnę dėmesį skyrė bolševizmo veiklos tyrimams ir antisovietinei propagandai. 1943 m. liepos 4 d. Vilniuje Rosenbergo štabas suorganizavo susitikimą su lietuvių ir lenkų mokslininkais. Susitikimui vadovavo iš Berlyno atvykęs aukštas Rosenbergo štabo pareigūnas Rudolphas (*Hauptesantzfürher* Rudolph). Posėdyje, skirtame bolševizmo veiklos tyrimui Lietuvoje (1940–1941 metais), dalyvavo ir vietiniai štabo pareigūnai W. Schäferis, G. Spinkleris, lietuvių mokslininkai prof. Jonas Puzinas, dr. Matas Melėnas, Vilniaus universiteto bibliotekos vedėjas Vincas Mačiūnas ir kt. Susitikime Rudolphas pareiškė, kad „bolševikinės ideologijos ir jos praktiško poveikio ištyrimas“ esąs vienas svarbiausių uždavinių. Nacių pareigūnas buvo nepatenkintas lietuvių Studijų biuro bolševizmo veiklos tyrimais, kadangi šie esą daugiau žurnalistinio pobūdžio ir mažai moksliški. Rudolphas kvietė lietuvių ir lenkų mokslininkus aktyviau įsitraukti į bolševizmo mokslinius tyrimus ir glaudžiau bendradarbiauti su Rosenbergo štabu. Nacių pareigūnai siūlė sudaryti maždaug 10 įvairių sričių Lietuvos mokslininkų darbo grupę, kuri jau po trijų mėnesių galėtų pateikti pirmuosius darbo rezultatus. W. Schäferis netgi siūlė tyrinėti konkrečias temas ir klausimus. Vienu svarbiausių bolševizmo tyrimo aspektų turėjo būti žydų vaidmuo iki sovietinės okupacijos ir pirmojo sovietmečio metais⁹⁹. Tačiau iki nacių okupacijos pabaigos buvo telikę vos metai, ir jokių apčiuopiamų rezultatų Rosenbergo štabo iniciatyva nedavė.

Nacių okupacijos metais Vilniaus valstybinis archyvas buvo paverstas svarbiu iš kitų Sovietų Sąjungos respublikų atgabentų archyvų persiuntimo punktu. Šiuos archyvus irgi peržiūrėdavo Rosenbergo štabo pareigūnai. Į Vilnių atvežti archyvai buvo sukraunami benediktinių vienuolyno patalpose (Ignoto g. 3). 1942–1943 m. žiemą į Vilnių buvo atvežti 4 vagonai Smolensko srities partinio archyvo bylų. Šis archyvas buvo Rosenbergo štabo žinioje, jį tvarkė štabo komisija (5 žmonės), vadovaujama dr. von Bergo. Vilniuje sutvarkytas Smolensko archyvas 1944 m. birželio mėn. išvežtas į Liepoją, kad iš ten būtų gabenamas į Vokietiją. Vilnių pasiekė ir kelios dešimtys vagonų bylų iš Smolensko, Vitebsko ir Minsko valstybinių archyvų¹⁰⁰.

Paskutiniai Rosenbergo štabo veiklos Lietuvoje pėdsakai dokumentuose užfiksuoti 1944 m. balandžio pabaigoje. Tuomet iš Vilniaus buvo ruošiamas išvežti į

⁹⁷ R. Samavičius, *Žydų kultūros netektys okupacijų metais*, *ibid.*

⁹⁸ *Ibid.*; Muziejų likimai sovietų ir nacių okupacijos metais (1940–1944), *Darbai*, 1996, Nr. 1, p. 45.

⁹⁹ V. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941–1944 m.)*, V., 1969, p. 221–222; Rosenbergo štabo Lietuvos darbo grupės 1943 m. liepos 5 d. pranešimas, *LMAB RS*, F165–175, l. 10–14.

¹⁰⁰ S. Jegelevičius, Istorijos sukuriuose: Lietuvos archyvai 1940–1945 m., *Lietuvos archyvai*, 1990, Nr. 2, p. 13–14.

Vokietiją Smolensko partinį archyvą, Vilniaus karaimų muziejaus eksponatus, Lietuvoje išleistos komunistinės literatūros pavyzdžius¹⁰¹ bei kortelių katalogą apie Lietuvos bažnyčias, muziejus, pilis ir architektūros paminklus¹⁰².

Nacių okupacijos metais ypač didelių nuostolių patyrė žydų bibliotekos: Strašūno biblioteka patyrė nuostolių už apytikriai 125 milijonus rublių (senu kursu), JIVO biblioteka – 100 mln. rub., Mefice Haskala biblioteka – 25 mln. rub., Vaikų ir jaunimo biblioteka – 12,5 mln. rub., Profesinėms sąjungoms priklausiusi žydų biblioteka – 7,5 mln. rub., žydų gimnazijų, pradžios mokyklų ir kt. švietimo bei kultūros įstaigų bibliotekos prarado apie 50 tūkst. knygų. Iš Vilniaus žydų bibliotekų į popieriaus fabriką kaip makulatūra buvo išvežta 38 tonos knygų, dar 15 tonų knygų buvo išvežta iš žydų leidyklų ir spaustuvių¹⁰³. Į Vokietiją buvo išvežti XV ir XVI amžių leidiniai (inkunabulai), I. Repino, I. Levitano, Marko Šagalo paveikslai, M. Antokolskio, M. Ginsburgo, Aronsono, N. Tregerio skulptūros, žymių rašytojų rankraščiai ir kt. kultūros vertybės¹⁰⁴. Galima teigti, kad per karą naciai iš Lietuvos išvežė ne mažiau kaip 30 tūkst. knygų ir rankraščių, didžiąją jų dalį sudarė knygos jidiš ir hebrajų kalbomis.

ŽYDŲ KULTŪROS VERTYBIŲ GELBĖJIMAS

Antisemitinio teroro ir neapykantos skleidimo sąlygomis Lietuvoje atsirado nemažai žydų ir nežydų tautybės žmonių, kurie, nepaisydami pavojaus savo laisvei ir net gyvybei, visokeriopa padėjo persekiojamiems žydams. Viena tokių pagalbos formų buvo žydų kultūros vertybių gelbėjimas nuo sunaikinimo, grobimo ir sunykimo. Suprantama, kad tokia pagalba labiausiai rūpinosi inteligentiški žmonės, suprantantys kultūros vertybių svarbą visuomenės gyvenime. Daugiausia žydų kultūros vertybių gelbėjimo akcijų būta Vilniuje ir Kaune, apie kitus Lietuvos miestus ir miestelius tokios informacijos beveik neturime.

JIVO dirbusi žydų inteligentų darbo grupė (Z. Kalmanovičius, H. Krukas, A. Suckeveris, Š. Kačerginskis, Uma Olkenicki ir kt.) per pusantrų metų išgelbėjo daug vertingų knygų, rankraščių. JIVO pastato rūsyje ir mansardoje jie įrengė apie trisdešimt slėptuvių, kuriose slėpė pasmerktas vertybes. Su nežydų tautybės žmonių pagalba dar apie 30 slėptuvių buvo įrengta mieste¹⁰⁵. Ypač vertingus rankraščius žydų inteligentai išnešdavo į getą ir ten paslėpdavo. Rosenbergo štabo pareigūnas A. Sporketas leido A. Suckeveriui paimti iš JIVO nereikalingų knygų krosniai pakurti. Pasinaudodamas A. Sporketo rašteliu, A. Suckeveris įnešdavo į getą vertingų dokumentų: tarp jų L. Tolstojaus laiškus filosofui Vladimirui Solovjovui, Šolomo Aleichemo laiškus Gorkiui, Romeno Rolano laiškus, XV ir

¹⁰¹ G. Spinklerio 1944 m. balandžio 28 d. pažyma, *LCVA*, f. R-633, ap. 1, b. 30, l. 16.

¹⁰² G. Spinklerio 1944 m. balandžio 29 d. raštas Rosenbergo štabo vadovybei Ratibore, *LCVA*, f. R-633, ap. 1, b. 8, l. 1.

¹⁰³ A. Suckeverio 1944 m. rugsėjo 5 d. raštas Ypatingajai valstybinei komisijai vokiškųjų fašistinių grobikų bei jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir iširti, *LMAB RS*, F159–21, l. 9–10 a. p.

¹⁰⁴ *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, V., 1961, p. 430.

¹⁰⁵ R. Kastanian-Danzig, op. cit., p. 76.

XVI amžių leidinius, Teodoro Herclio dienoraštį, Repino ir Marko Šagalo paveikslus bei kitas vertybes. JIVO pastato slėptuvėse žydų inteligentai paslėpė apie 5 tūkst. vertingų knygų¹⁰⁶. Paklaustas, kodėl žmonės, rizikuodami gyvybe, slapta į getą nešdavo knygas, Z. Kalmanovičius atsakė: „Todėl, kad knygos neauga ant medžių“¹⁰⁷. Žydų inteligentams slėpti knygas padėjo Vilniaus universiteto bibliotekininkė Ona Šimaitė, ten pat tuo metu dirbęs rašytojas Kazys Boruta, Vilniaus universiteto dėstytoja Marija Abramovič. Vertingiausias žydų literatūros klasiko I. Pereco rankraščius 1942 m. kovo mėn. A. Suckeveris perdavė saugoti O. Šimaitėi¹⁰⁸.

Deja, JIVO pastate paslėptos vertybės sudegė per mūsų dėl Vilniaus. Gete veikusios „Mefice haskala“ (Švietimo skleidėjų) bibliotekos rūsyje, sovietams užėmus Vilnių, buvo rasta apie 2 tūkst. Strašūno bibliotekos knygų. Po karo jos buvo perduotos knygų rūmams. Šiaulių gatvės namo (Nr. 6) slėptuvėje išliko Š. Aleichemo, Ch. N. Bialiko, D. Bergelsono rankraščiai ir keli šimtai senesnių leidinių¹⁰⁹. H. Kruko iniciatyva buvo išgelbėta daug I. Pereco gimnazijos (Pylimo g. 15) apleistos bibliotekos knygų, jos buvo perneštos į geto biblioteką¹¹⁰.

Vilniaus viešosios bibliotekos Nr. 3 vedėjas garsus keliautojas A. Poška, papirkęs SS sargybinius, gavo iš žydų konfiskuotų vertingų knygų, pergamentinių rankraščių ir juos išsaugojo iki karo pabaigos. Bibliotekininkas Tadas Adomonis bandė atkreipti Švietimo vadybos valdininkų dėmesį į liūdną žydiškų knygų padėtį: „Vilniaus m. vaikų biblioteka, Pylimo g. 21, turėjo apie 30 tūkst. knygų... Lentynas iš jos išvežė vokiečių knygynas, o knygos guli krūvose arba pašalinių yra nešiojamos. Taip pat apie 60 tūkst. gerų knygų turėjo Vilniaus valstybinė biblioteka Nr. 5. Ši biblioteka dabar yra geto ribose“¹¹¹.

Ir Kaune atsirado lietuvių šviesuolių, padėjusių gelbėti žydų kultūros vertybes. Naciai pareikalavo sunaikinti sušaudyto VDU Semitologijos katedros docento N. Šapiro knygas ir periodikos rinkinius. VDU bibliotekos direktorius Vaclovas Biržiška kartu su studentais pririnko kelis sunkvežimius kanceliarinės maku­latūros ir išvežė ją į Petrašiūnų popieriaus fabriką vietoj numatytų sunaikinti vertingų rinkinių. V. Biržiška taip pat išgelbėjo beveik visą Lietuvos žydų periodikos (1922–1941) komplektą¹¹².

Kauno valstybinės centrinės bibliotekos direktorius Juozas Rimantas išgelbėjo žinomą A. Balošerio biblioteką, pateikęs naciams 1941 m. balandžio mėnesį nacionalizuotų bibliotekų sąrašą ir įrodęs, kad ši biblioteka nacionalizuota dar sovietiniais metais¹¹³. Taigi dalis žydų kultūros vertybių humaniškų ir inteligentiškų žmonių pastangomis buvo išsaugota būsimoms kartoms.

¹⁰⁶ A. Суцкевер, Виленское гетто, *ibid.*, c. 236.

¹⁰⁷ R. Kostanian-Danzig, *op. cit.*, p. 76.

¹⁰⁸ A. Суцкевер, Виленское гетто, c. 237.

¹⁰⁹ E. Zingeris, Lietuvos žydų kultūros vertybės..., *ibid.*, p. 264.

¹¹⁰ H. Kruk, *op. cit.*, p. 344.

¹¹¹ Cit. iš E. Zingeris, Lietuvos žydų kultūros vertybės..., *ibid.*, p. 263.

¹¹² *Ibid.*, p. 261.

¹¹³ *Ibid.*, p. 264.

IŠVEŽTŲ KULTŪROS VERTYBIŲ LIKIMAS POKARIO METAIS

Vilnius buvo vienas svarbiausių nacių okupuotų Sovietų Sąjungos sričių centrų, per kurį kultūros vertybės (pirmiausia knygos ir archyviniai dokumentai) buvo išvežamos į Vokietiją intensyviausiai 1943 ir 1944 metais (iki pat nacių okupacijos pabaigos). Į Frankfurtą prie Maino buvo gabenama judaika, o į Rosenbergui pavaldžią Rytų biblioteką (*Ostbücherei*) Berlyne – marksistinė literatūra, socialinių ir humanitarinių mokslų knygos. 1944 m. vasarą, Rytų frontui artėjant prie Vokietijos sienų, Rosenbergas įsakė likusias vertingas bibliotekas ir archyvus nedelsiant perkelti į reichą¹¹⁴. Pagal tarptautinę teisę (1907 m. Hagos konferencijos, 1929 m. Ženevos konferencijos ir kt. nutarimus), okupantų pagrobtos kultūros vertybės turėjo būti gražintos toms šalims, iš kurių jos buvo išvežtos. Dar karui nepasibaigus, antihitlerinės koalicijos valstybės ėmė ruošti pagrobtų kultūros vertybių paieškai ir sugražinimui į tėvynę. Pasibaigus karui, JAV kariuomenės specialistai Frankfurte prie Maino ir Hungene surado beveik 2 milijonus knygų ir kt. leidinių, nacių pagrobtų okupuotose šalyse. 1945 m. vasarą įkurta Ofenbacho archyvinė saugykla (*Offenbach Archival Depot – OAD*), kuriai buvo pavesta nacių pagrobtas knygas gražinti tikriesiems savininkams. OAD direktoriumi paskirtas JAV kariuomenės kapitonas archyvaras Seymoras J. Pomrenze¹¹⁵.

1945 m. birželio mėnesį vienas amerikiečių seržantas laiške savo žmonai parašė, kad ji praneštų Niujorke atkurtam JIVO, jog Frankfurte jis radęs dalį Vilniaus JIVO bibliotekos (knygos buvo supakuotos į tūkstantį dėžių). Vilniaus JIVO knygos buvo laikomos kartu su kitų Europos šalių bibliotekų knygomis. JIVO knygų surasta Frankfurte prie Maino (Bukelhaimerio gatvė 68–70) ir Hungene¹¹⁶. Surastas knygas pagal kilmės vietą (šalis) rūšiavo JAV kariuomenės specialistai (1946 m. rugpjūčio mėnesį dirbo 176 žmonės). Į Ofenbachą taip pat buvo atgabentos Berlyne surastos knygos. Pirma gražinamų knygų siunta iškeliauvo į Olandiją 1946 m. kovo pradžioje. Vėliau kas mėnesį į įvairias Europos šalis buvo gabenamos surastos knygos. OAD darbą baigė 1949 m. balandžio mėnesį. Apie 2,5 mln. knygų sugražinta buvusiems savininkams. Į Lietuvą buvo gražintos 8392 knygos, į Sovietų Sąjungą – 236411 knygų. Vakarų Europos šalys susigražino apie 90% nacių išvežtų knygų¹¹⁷. Rytų Europos šalių žydų bendruomenės iš esmės buvo sunaikintos. Dėl to Vakaruose veikiančios žydų institucijos darė spaudimą savo vyriausybėms, kad į Vokietiją išgabentos Rytų Europos šalių kultūros vertybės būtų joms perduotos. JAV valstybės departamentas pripažino Niujorko JIVO teisę perimti be savininko likusį Vilniaus JIVO turtą. OAD saugyklose eksperte dirbusi L. Davidovič per kelis mėnesius peržiūrėjo 162683 knygas jidiš ir hebrajų kalbomis ir nustatė daugiau kaip 32 tūkst. knygų priklausomybę, iš jų

¹¹⁴ P. M. Manasse, op. cit., S. 112, 113.

¹¹⁵ P. Kennedy Grimsted, Survivors of the Holocaust: Displaced Books and Archives Plundered from Enemies of the Nazi Regime, *International Vilnius Forum on Holocaust-Era looted cultural assets*, V., 2001, p. 329; P. M. Manasse, op. cit., S. 119–120.

¹¹⁶ L. S. Dawidowicz, *Iš tos vietos ir laiko*, V. 2003, p. 246.

¹¹⁷ Ibid., p. 121.

apie 75% knygų (t. y. apie 24 tūkst.) priklausė Vilniaus JIVO ir Strašūno bibliotekoms¹¹⁸. 1947 m. birželio 21 d. iš Brėmeno uosto į Niujorką išplaukė JAV laivas su 420 dėžių JIVO ir Strašūno bibliotekų knygų ir kitos medžiagos¹¹⁹. Šios Vilniaus žydų knygos ir šiandien saugomos Niujorko JIVO bibliotekoje. Didelė dalis iš Kijevo išvežtų knygų po atrankos OAD galiausiai atsidūrė Izraelyje¹²⁰.

Žydų kultūros vertybių likučiais Lietuvoje rūpinosi išlikę gyvi žydų inteligentai. Vilniuje 1944 m. lapkričio mėnesį A. Suckeverio, Š. Kačerginskio, A. Geršaterio, J. Gutkovičiaus ir kt. iniciatyva buvo atkurtas žydų muziejus (Strašūno g. 6), kuriame eksponuotos nacių okupacijos metais išsaugotos vertybės. Daug eksponatų surasta buvusio geto teritorijoje ir kt. slėptuvėse, tarp jų JIVO kolekcijų liekanos, „Vilner trupe“ dokumentai, kai kurie Anskio ir Teatro muziejų eksponatai, dr. Landau žydų leksikologijos kortelės, Z. Reizeno žodynas ir kt. medžiaga. Žydų inteligentai muziejų meiliai vadino „mūsų Luvru“. Tačiau stalininės antisemitinės kampanijos įkarštyje Vilniaus žydų muziejus 1949 m. birželio 10 d. sovietų valdžios buvo uždarytas. Daug žydiškų knygų iš muziejaus, Vilniaus universiteto, gimnazijų buvo perkelta į Knygų rūmus Vilniuje. 1949 m. J. Stalino įsakymu visos žydiškos knygos ir periodiniai leidiniai turėjo būti išimti iš bibliotekų fondų ir sunaikinti. Tuometinio Knygų rūmų direktoriaus Antano Ulpio ir jo pavaldinių pastangomis žydiškos knygos buvo paslėptos ir išsaugotos. 1993 m. tvarkant Knygų rūmų fondus Šv. Jurgio bažnyčioje buvo surastos 173 dėžės su JIVO archyvo medžiaga. Ji buvo perduota mikrofilmavimui į JAV. Iš viso Knygų rūmuose buvo išsaugota 46450 egzempliorių žydiškų knygų ir 470 pavadinimų periodinių leidinių hebrajų ir jidiš kalbomis. 1988 m. Knygų rūmuose buvo įsteigtas judaikos skyrius, o 1989 m. rugsėjo 6 d. įkurtas Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus¹²¹.

IŠVADOS

Nuo pirmųjų nacių okupacijos dienų buvo vykdomas ne tik fizinis žydų tautos genocidas, bet ir naikinamas žydų kultūrinis paveldas. Pirmiausia iš visų aukštųjų mokyklų, mokslo, švietimo ir kultūros įstaigų buvo atleisti visi žydų tautybės darbuotojai. Žydų kultūros paveldo reikalai iš esmės sprendžiami Lietuvoje įsitvirtinus civilinei okupacinei valdžiai (generaliniam komisarui su jam pavaldžiomis įstaigomis, t. y. nuo 1941 m. rugpjūčio pradžios). Dar 1941 m. vasarą buvo įvykdyta pirminė Lietuvos bibliotekų revizija. Iš bibliotekų buvo šalinamos žydų autorių knygos, marksistinė literatūra ir kt. naciams nepalankių autorių kūriniai. Šiuo laikotarpiu buvo sunaikintas ir išgrobstyta nenustatytas kiekis judaikos. Tikėtina, jog dalis žydiškų knygų dar 1941 m. vasarą ir rudenį galėjo būti išvežtos į Vokietiją. Šiuo laikotarpiu smarkiai nukentėjo M. Strašūno ir JIVO bibliotekos Vilniuje.

¹¹⁸ Ibid., p. 294.

¹¹⁹ Ibid., p. 295.

¹²⁰ P. Kennedy Grimsted, *Survivors of the Holocaust: Displaced Books and Archives Plundered from Enemies of the Nazi Regime*, *ibid.*, p. 329.

¹²¹ *Ibid.*, p. 351, 353.

Prielaidos A. Rosenbergo štabo veiklai Baltijos šalyse susidarė 1941 m. rudenį. Remiantis reicho ministro okupuotiems Rytų kraštams įsakymu, padedant vietinės valdžios organams (miestų ir valsčių savivaldybėms bei policijai), buvo registruojamos, antspauduojamos ir konfiskuojamos žydų religinės ir kultūrinės institucijos (sinagogos, bibliotekos, archyvai, muziejai). Ši akcija iš dalies sustabdė ligi tol nekontroliuojamą žydų kultūros vertybių niokojimą ir grobstymą, kurį vykdė vokiečių kariniai daliniai ir vietos gyventojai. Dalį didžiųjų miestuose ir apskričių centruose sukauptos judaikos vėliau savo žinion perėmė Rosenbergo štabo pareigūnai.

Rosenbergo štabo Lietuvos darbo grupės veikla koncentravosi Vilniuje. Tarpukariu tai buvo vienas svarbiausių žydų kultūros centrų Rytų Europoje. Nors Kaunas ir liko Lietuvos generalinės srities administraciniu centru, tačiau žydų kultūros vertybių čia buvo mažiau negu Vilniuje. Rosenbergo štabo pareigūnus Vilniuje labiausiai domino Straušino biblioteka, JIVO ir sinagogos. Dauguma žydiškų knygų buvo suvežta į Vilniaus universiteto patalpas. Štabo pareigūnų vadovaujami ir prižiūrimi knygas atrinko žydų inteligentai. Nacių pareigūnus labiausiai domino inkunabulai, senos ir retos knygos. Mažesnė dalis vertingų knygų, spaudos kolekcijų ir rankraščių buvo siunčiama į Vokietiją (Frankfurtą prie Maino), likusioji dalis kaip makulatūra pusvelčiui parduodama popieriaus fabrikui. Rosenbergo štabo veikla žydų kultūros paveldo srityje intensyviausiai pasireiškė 1942 metais. Vėliau (1942–1943 metais) štabo veiklos prioritetu tapo bolševizmo tyrimai ir antibolševikinė propaganda, be to, iš Rusijos atgabentų archyvinų dokumentų sutvarkymas bei išsiuntimas į Vokietiją. Vien tik iš Vilniaus Rosenbergo štabo pareigūnai į Vokietiją išsiuntė apie 20 tūkst. knygų (apie 20% peržiūrėtų knygų). Likusioji dalis (apie 80 tūkst.) turėjo būti sunaikinta. Vilniaus miesto žydų bibliotekoms padaryta žala siekė 270 mln. rublių (senu kursu). Daug vertingų knygų, laikraščių ir meno kūrinių nuo sunaikinimo išgelbėjo Rosenbergo štabo žinioje dirbusi žydų inteligentų grupė, lietuvių ir lenkų inteligentai. Kiek knygų buvo išsiųsta į Vokietiją iš kitų Lietuvos miestų, nėra žinoma. Galima daryti prielaidą, kad iš viso į Vokietiją Rosenbergo štabo pareigūnai išsiuntė ne mažiau kaip 30 tūkst. knygų.

Minėti pareigūnai ne tik organizavo žydų kultūros vertybių registravimą, atranką ir išvežimą, bet ir bandė atlikti mokslinio pobūdžio tyrimus. Žydų inteligentų padedami jie rašė apie Lietuvos žydų istoriją, demografiją, svarbiausius kultūrinio ir religinio pobūdžio objektus bei įstaigas, žydų santykius su kitomis Lietuvoje gyvenančiomis tautomis.

Po karo dalį į Vokietiją išvežtų Lietuvos bibliotekų knygų surado JAV kariuomenės specialistai. Didžioji surastos judaikos dalis buvo išvežta į Niujorke atsikūrusį JIVO, į Lietuvą sugrąžinta per 8 tūkst. knygų. Kelias dešimtis tūkstančių žydiškų knygų stalinizmo metais Vilniuje nuo sunaikinimo išgelbėjo Knygų rūmų darbuotojai.

Žydų kultūros vertybių paieškos ir grąžinimo tema pastaruoju metu atsidūrė svarbių tarptautinių konferencijų dėmesio centre. Yra vilties, jog iš Lietuvos išvežtos žydų kultūros vertybės vėl bus sugrąžintos Lietuvai.

Arūnas Bubnys

ACTIVITIES OF ROSENBERG'S SPECIAL COMMANDO IN LITHUANIA: SEIZURE AND DESTRUCTION OF JEWISH CULTURAL ASSETS (1941–1944)

S u m m a r y

During the Holocaust, looting and destruction of Jewish cultural heritage began. The major Nazi agency involved in looting books and archives from enemies of the regime was Reichsleiter Rosenberg's Special Commando (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, ERR). The cultural assets of Lithuanian Jews were registered by the staff of Rosenberg's headquarters whose branches were established in Vilnius and Kaunas. The most valuable books, manuscripts, incunabula, museum pieces, collections of Jewish folklore, photographs, newspaper collections were moved to the Institute for the Study of Jewish Question in Frankfurt-am-Main. Most of the cultural assets before the Nazi occupation were in the possession of the Jewish Scientific Institute (YIVO). About 20,000 books were transferred to Germany and about 80,000 were sold to the Verkiai papermill near Vilnius for recycling. In Kaunas similar actions were taken; 14,120 Jewish books from the Central State Library of Kaunas were destroyed. There were also synagogues and archives of Jewish communities registered all over Lithuania. They fell under the control of local administration, some of them became temporary storehouses of the remaining Jewish assets or transferred to schools and other institutions. However, some of the Judaica and Hebraica was saved. In Vilnius, inmates and some of the Lithuanian intellectuals were able to save a few thousand books. At the end of the war U. S. Army specialists found nearly two million volumes in Frankfurt and Hungen. Most of those that could be identified as originating from Western Europe were restituted to their country of origin after the war. Most of the Judaica and Hebraica from Eastern Europe was subject to "redistribution" in the West and Israel.